

יסודות

למדיניות ציבורית ולציונות מעשית (ע"ר)

מושב העתיד

כיצד לשמור, לחזק ולהמשיך הצלחה בת 100 שנים?

ד"ר לירון אמדור

סיוע בכתיבה ויישומי ממ"ג: מור אבידר

ד"ר לירון אמדור, כלכלנית ואדריכלית נוף, בעלת תואר דוקטור בכלכלת סביבה חקלאית. מומחית לכלכלה חקלאית, אקולוגיה חקלאית ותכנון במגזר הכפרי. חוקרת במכון יסודות ובמכון דש"א (מוזיאון הטבע ע"ש שטיינהרדט, אוניברסיטת תל אביב), מתכננת ומלווה תוכניות מתאר בהיבטים חקלאיים בישראל ובמדינות מתפתחות.

תודות

אנו מבקשים להודות לאנשים הבאים על תרומתם לחשיבה על נייר המדיניות:

תנועת המושבים: עו"ד עמית יפרח, מזכ"ל התנועה; פלג אוריון, מנהל אגף המשק; עו"ד מיכל בוסל, מנהלת אגף הקרקעות

תנועת האיחוד החקלאי: עו"ד דודו קוכמן, מזכ"ל התנועה

משרד החקלאות ופיתוח הכפר: ד"ר רותי פרום אריכא, מנהלת הרשות לתכנון; אורי צוק-בר, סמנכ"ל בכיר למחקר, כלכלה ואסטרטגיה; צביקה כהן, סמנכ"ל בכיר למימון והשקעות; ד"ר יעל קחל, מנהלת תחום בכירה, החטיבה למחקר, כלכלה ואסטרטגיה; רענן אמויאל, מנהל אגף בכיר תכנון ופיתוח הכפר, הרשות לתכנון; חגית ברנר, מנהלת תחום תכנון, הרשות לתכנון

משרד הכלכלה והתעשייה, האגף לאיגוד שיתופי:

עו"ד שלומית שיחור-רייכמן, מנהלת האגף ורשמת האגודות השיתופיות; עו"ד רותי לירז-שפירא, ממונה תחום רגולציה, ייעוץ ושפיטה; לימור רוזנטל, מנהלת תחום מידע ומנהל; רו"ח אלעד חבשוש, מנהל חטיבת חשבונאות, פיקוח וחקירות; עו"ד טל בראון ועו"ד אהוד אמיתי, המחלקה המשפטית; עו"ד שפע אלדר, ממונה על בורריות; עו"ד רמזי חורני, מנהל מחלקת פירוקים; אדיר אולג אביב, מתמחה

אנשי האקדמיה: ד"ר לביאה אפלבוום, פרופ' (אמריטוס) מיכאל סופר, אוניברסיטת בר אילן, פרופ' (אמריטוס) עירית עמית, אוניברסיטת בר אילן, ד"ר אבי שניידר, המכללה למנהל

הנחיה: עמית בן-צור

עריכה: דפנה לב

עיצוב: עדי רמות

עוד על מכון יסודות: www.yfpp.org.il

תוכן העניינים

עמוד

7	תקציר
10	פרק 1: מה הבעיה?
10	1.1 מהו מושב?
14	1.2 רכיבי מודל המושב וחשיבותם
15	המשק החקלאי המשפחתי
21	התארגנויות חקלאים
28	התיישבות וקהילה
31	המושב כמרחב חקלאי ויצרני
34	1.3 המושב כמודל מתכלל, המתפתח דינמית
35	1.4 אפיון הבעיה הציבורית
35	המדיניות הנוכחית בנוגע למשק החקלאי המשפחתי
36	המדיניות הנוכחית בנוגע להתארגנויות חקלאים
38	המדיניות הנוכחית בנוגע למושב כצורת התיישבות
41	המדיניות הנוכחית בנוגע למושב כמרחב חקלאי ויצרני
44	סיכום הבעיה הציבורית: המושב על פרשת דרכים
47	פרק 2: מה רוצים להשיג?
47	2.1 מטרת המדיניות המוצעת
48	פרק 3: מה אפשר לעשות?
48	3.1 בחינת תרחישים וחלופות למודל המושב
48	תרחיש א': המשק המשפחתי במושב
49	תרחיש ב': התארגנות החקלאים במושב
51	תרחיש ג': הניהול היישובי במושב
54	תרחיש ד': החקלאות והיצרנות במושב
56	3.2 קריטריונים לבחינת החלופות

עמוד

56	3.3 מוקד הובלת השינוי
58	3.4 ניתוח החלופות לרכיבי המושב השונים
62	פרק 4: מה כדאי לעשות?
65	סיכום
69	נספח: פירוט ניתוח החלופות
79	הערות ומקורות

רשימת האיורים ←

עמוד

- איור 1:** המושבים בישראל 11
- איור 2:** מודל המושב 13
- איור 3:** אחוז השטח במושבים בכל ענף חקלאי מתוך סה"כ ארצי 17
- איור 4:** שיעור המושבים באספקת ירקות ופירות טריים 19
- איור 5:** המדיניות המומלצת לקידום המושב 62
- איור 6:** לוח זמנים מוצע ליישום המדיניות 68

**המושב הוא המצאה ישראלית-
ציונית ייחודית, בעלת תרומה
ברמה עולמית. ייחודו נובע
משילוב ארבעה רכיבים:
משקים חקלאיים משפחתיים,
התארגנויות חקלאים לפעילות
כלכלית משותפת, קשר בין
הניהול המוניציפאלי של
היישוב להתארגנות החקלאית; וחקלאות,
המהווה רקע ותכלית לשאר הרכיבים.
תרומותיהם של הרכיבים השונים והסינרגיה
ביניהם ממחישה את היות המושב נכס אסטרטגי
לישראל, המשרת מגוון תועלות של המדינה.**

המושב, המשלב צורת התיישבות כפרית והתארגנות חקלאית שיתופית, הוא המצאה ישראלית-ציונית ייחודית, בעלת תרומה ברמה עולמית. ייחודו נובע משילובם של ארבעה רכיבים: משקים חקלאיים משפחתיים; התארגנויות חקלאים לפעילות כלכלית משותפת; קשר בין הניהול המוניציפאלי של היישוב להתארגנות החקלאית; וחקלאות, המהווה רקע ותכלית לשאר הרכיבים. תרומותיהם של הרכיבים השונים והסינרגיה ביניהם ממחישה את היות המושב נכס אסטרטגי לישראל, המשרת מגוון תועלות של המדינה.

המודל המושבי הצליח לתרום למשימות לאומיות במשך 100 השנים האחרונות; מטרת הנייר הנוכחי היא להציע דרכים שבהן הוא יוכל להמשיך ולעמוד במשימותיו הלאומיות גם ב-100 השנים הבאות.

**החקלאות במושבים מספקת חלק
ניכר מהירקות הטריים בישראל
ומוצרים חקלאיים רבים נוספים**

המושב הוא צורת ההתיישבות הכפרית הנפוצה בישראל. בישראל ישנם 410 מושבים, המעבדים כ-30% מההקרקעות החקלאיות בארץ. כ-60% מהחקלאים חיים במושבים, כ-11,000 איש ואישה. החקלאות במושבים מספקת חלק ניכר מהירקות הטריים בישראל (לדוגמה, 88% מהעגבניות, 80% מהפלפלים, 73% מהמלפפונים), וכן שיעורים משמעותיים מהפירות, הביצים, החלב ומוצרים חקלאיים רבים נוספים.

המושבים מספקים חלק ניכר מהירקות הטריים בישראל (לדוגמה, 88% מהעגבניות, 80% מהפלפלים, 73% מהמלפפונים), וכן שיעורים משמעותיים מהפירות, הביצים, החלב ומוצרים חקלאיים רבים נוספים.

לארבעת רכיבי המושב תועלות ייחודיות וחשיבות ציבורית ייחודית:

④ **המשק המשפחתי**, שהוא יחידת ייצור חקלאית בבעלותה ובניהולה של משפחה שמתגוררת במשק, מתמחה בדרך כלל בגידולים אינטנסיביים, ירקות חממה וגידולי נישה מגוונים. משכך, למשק המשפחתי חשיבות משמעותית לבטחון המזון הלאומי, למגוון התזונתי ולפיתוח טכנולוגיות חקלאיות ואגריטק.

⊗ **התארגנויות חקלאים** – המשקים החקלאיים במושב מאורגנים באגודה חקלאית שיתופית לאחזקה משותפת של הקרקע והמים, ובהתארגנויות נוספות לטובת רכישת תשומות, הקמת תשתיות חקלאיות, שיווק משותף של תוצרת חקלאית ועוד. התארגנויות החקלאים תורמות לכך שהצרכן נהנה מיתרונותיהם של משקים קטנים (תחרותיות בין משקים מרובים ומגוון גידולים חקלאיים אינטנסיביים), לצד היתרונות של משק גדול (התייעלות הייצור וניהול יעיל של השיווק והרכש).

⊗ **התיישבות וקהילה** – המושב הוא בו-זמנית יישוב ותאגיד כלכלי (כך היה עד שהוקמו שכונות ההרחבה, והסמכויות המוניציפאליות הופרדו מהאגודה והועברו לוועד המקומי). היתרון בכך הוא יצירת דמוקרטיה השתתפותית, כלומר שיתוף הציבור בקביעת אורחות חיינו, ויצירת בסיס כלכלי לאחזקת היישוב ולניהולו ולאספקת שירותי ציבור ברמה טובה, על אף היותו יישוב קטן, מה שחשוב במיוחד ביישובי הפריפריה.

⊗ **מרחב חקלאי-יצרני** – המושב הוא קהילה חקלאית התורמת לבטחון המזון הישראלי.

המדיניות הנוכחית מערערת על רכיבי המושב: על חשיבותו של המשק הקטן, על הצורך בהתארגנויות, על תפקידיה של האגודה בניהול היישוב ועל עצם קיומה של החקלאות כרכיב מהותי במרקם המושב

במדיניות הנוכחית, חלק גדול מרכיבי המושב נמצאים תחת סימן שאלה: החשיבה העיקרית בקרב חלק ממקבלי ההחלטות היא על "יתרונות לגודל" בחקלאות, תוך המעטה בחשיבות המשק החקלאי הקטן; יש ניסיון לפרק התארגנויות חקלאים מתוך תפיסה מוטעית שקיים ניגוד אינטרסים בין התארגנויות החקלאים לרווחת הצרכנים; חלה הפרדה הולכת וגדלה בין האגודה במושב ובין ניהולו המוניציפאלי על ידי הוועד המקומי; אוכלוסיות קהילתיות שאינן חקלאיות מערערות על עצם קיומה של החקלאות במושב ומבקשות להרחיקה מבתי המגורים; ורשויות המדינה מטילות מגבלות על פיתוח סוגי תעסוקה שאינם חקלאיים, ובכך מקטינות עוד את תפקודו היצרני.

התהליכים הנוכחיים מביאים לכך שמספר המשקים הפעילים במושבים הולך וקטן; מצטמצמת תפוקת הירקות והפירות האופייניים למושבים; ונוצרת הפרדה והבחנה בין אוכלוסיות בתוך המושב (חקלאים, בעלי נחלות ואוכלוסיות קהילתיות).

מטרת המדיניות המוצעת היא שמירה על תרומתו הסגולית של המושב, תוך התאמתו לדרישות הזמן

מטרת המדיניות המוצעת בנייר הנוכחי היא שמירה על תרומתו הסגולית של המושב לציבור הישראלי, תוך התאמתו לדרישות הזמן הנוכחי, באופן שיאפשר למודל המושב להמשיך ולהיות רלוונטי ותורם גם בעשור השלישי של המאה ה-21.

בנייר הנוכחי בחנו תרחישים וחלופות מדיניות בהתייחס לרכיבי המושב השונים:

④ בהקשר ל**משק המשפחתי** נבחנה חלופת "עסקים כרגיל", שמשמעותה שהמושב יהפוך דומה לקיבוץ: יחידות הייצור תהיינה גדולות יותר ויותר, ובהן חקלאות אקסטנסיבית יחסית. לעומת זאת, אם תתבסס הכרה בחשיבות המשק המשפחתי הקטן, ניתן יהיה ליישם כלים לחיזוק: כלים כלכליים (הלוואות בערבות המדינה, העדפה במענקים ובתמיכות), או כלים של חדשנות חקלאית, שיאפשרו להגדיל את הפריון והתפוקה במשקים קטנים. באווירה הציבורית הנוכחית, נראה שקידום החדשנות החקלאית הוא כלי שניתן לקדמו בישימות גבוהה.

④ ה**תארגנויות חקלאים**: ניתן לחזק את מגוון התארגנויות החקלאים במושב, למשל באמצעות ליווי מקצועי ומתן תמיכות ייעודיות להתארגנויות חקלאים; לחזק את האגודות החקלאיות השיתופיות של המושב בהיבטי פעילות כלכליים וחקלאיים; ולחזק את התארגנויות האזוריות של מושבים, כולל שיתוף מושבים בארגונים האזוריים הקיבוציים. כל אלו אינן חלופות, אלא כיווני פעולה שחשוב להפעילם במקביל זה לזה.

④ באשר ל**התיישבות וקהילה וחיזוק היבטים חקלאיים ויצרניים** במושב, מוצע לבחון פתיחה של אגודות המושב לקליטת תושבים קהילתיים (בתנאים מיוחדים, ללא זיקה לקרקע חקלאית ולנכסים שפותחו על ידי האגודה לפני קליטת החברים החדשים) וכן לקליטת חקלאים חדשים. חשוב להגדיל את מספר החקלאים הפעילים במושב, וזאת אפשר לעשות באמצעות תמיכה בדור החדש בחקלאות, מתן מעטפת תמיכה לבנים ממשיכים של בעלי הנחלות הוותיקים, קידום שותפויות חקלאיות בין בעלי נחלות לתושבים אחרים במושב וכן מתן תמריצים לקליטת חקלאים צעירים חדשים, שאינם בנים ממשיכים, לחברות באגודות ותיקות, בהסתמך על הניסיון שקיים בכמה מושבים ברחבי הארץ.

חיזוק רכיבי המושב והשילוב ביניהם צפוי לתרום לקיימות התועלות הציבוריות הייחודיות שמשפך המושב

חיזוק רכיבי המושב, ושילוב מושכל ביניהם, צפוי לתרום רבות לקיימות ארוכת הטווח של התועלות הציבוריות הייחודיות שאותן מספק המושב. כדי לקדם את המדיניות המומלצת יש, בין היתר, להפעיל יועצים ייעודיים, שיפעלו לליווי המושבים והתהליכים העתידיים שיתקיימו בהם.

למהלך המוצע חשיבות רבה לצורך טיפוח ופיתוח עתידי, מכון ומושכל, של המושב כצורת התיישבות ייחודית, בעלת תועלות ציבוריות ברורות לבטחון המזון, לחקלאות מתוחכמת ולאגריטק, לטיפוח צורות חיים ייחודיות ולדמוקרטיה השתתפותית, להתיישבות בפריפריה ולחיזוק המגזר הכפרי.

מה הבעיה?

1.1 מהו מושב?

המושב, המשלב צורת התיישבות כפרית והתארגנות חקלאית שיתופית, הוא המצאה ישראלית-ציונית ייחודית, בעלת תרומה ברמה עולמית. ייחודו של המושב נובע משילובם של ארבעה רכיבים: משקים חקלאיים משפחתיים; רכיב כלכלי-ארגוני, המתבטא בהתארגנויות חקלאים לפעילות משותפת; רכיב התיישבותי, הקושר בין היישוב לחקלאות המתקיימת בו, כלומר, הארגון הקואופרטיבי של תושביו; ורכיב חקלאי-יצרני, המהווה רקע ותכלית לשאר הרכיבים. תרומותיהם של הרכיבים השונים, והסינרגיה ביניהם, ממחישה את היות המושב נכס אסטרטגי לישראל, המשרת מגוון תועלות של המדינה. המודל המושבי הצליח לתרום למשימות לאומיות במשך 100 השנים האחרונות; מטרת הנייר הנוכחי היא להציע דרכים במשימותיו הלאומיות גם ב-100 השנים הבאות.

המושב הוא נכס אסטרטגי לישראל, המשרת מגוון תועלות של המדינה. המודל המושבי תרם למשימות לאומיות במשך 100 השנים האחרונות; מטרת הנייר הנוכחי היא להציע דרכים במשימותיו הלאומיות גם ב-100 השנים הבאות

המדיניות הנוכחית מונעת מהמושב למצות את יתרונותיו הרבים לחקלאות, לאספקה בריאה ומאוזנת של מוצרי מזון ולחיים הקהילתיים, בפרט באזורי פריפריה

במשך שלושת העשורים האחרונים עבר המושב שינויים מהותיים בהשוואה למודל ההתיישבות המקורי. כיום מנסה הדיון הציבורי להמשיך לפרק ולבטל חלקים מתוך מודל המושב, מתוך תפיסה שזהו מודל השייך לעבר. המדיניות שנגזרת מתפיסה זו מונעת מהמושב למצות את יתרונותיו הרבים לחקלאות הישראלית, לאספקה בריאה ומאוזנת של מוצרי מזון לתושבי ישראל ולחיים הקהילתיים המקומיים ברחבי הארץ, ובפרט באזורי פריפריה. אתגרי

התזונה, הפיתוח וההתיישבות הצפויים לישראל מצדיקים בחינה מושכלת של תועלות ההתיישבות המושבית ובדיקת חלופות מדיניות, שיאפשרו לממשלה ולמושבים למצות את

הפוטנציאל החשוב הטמון בצורת התיישבות חקלאית וקהילתית זו, תוך התאמה לאתגרי ההווה והעתיד. תמונת המצב הנוכחית, שהיא פועל יוצא של שנים של הזנחה מצד קובעי המדיניות, אינה משקפת את הפוטנציאל של המושב, את החוזקות הייחודיות שלו ואת המקום שבו הוא יכול להימצא לאחר שינוי מדיניות, שיציעד אותו אל המקום הראוי לו.

במושבים כ-11,000 חקלאים פעילים, המהווים 60% מכלל החקלאים בישראל ומעבדים כ-30% מהקרע החקלאית במדינה

המושב הוא צורת היישוב הנפוצה ביותר במרחב הכפרי בישראל¹. בישראל כיום 410 מושבי עובדים וכפרים שיתופיים², המעבדים יחד קרוב ל-30% מהקרע החקלאית בישראל³. מספר החקלאים הפעילים במושבים הוא כ-11,000 איש ואישה, המהווים כ-60% מהחקלאים הפעילים בישראל⁴. את המושבים מנהיגות כמה תנועות, שהעיקריות בהן תנועת המושבים (המאגדת 254 מושבים) והאיחוד החקלאי (המאגדת 59 כפרים שיתופיים). יש כמה הבדלים במבנה המוסדי בין מושב עובדים לכפר שיתופי⁵, אך בהיבטים משמעותיים רבים קיים דמיון בין שתי צורות ההתיישבות.

איור 1: המושבים בישראל

מספר מושבי העובדים והכפרים השיתופיים

410

סך הקרע החקלאית במושבים

1.2
מיליון דונם

הקרע החקלאית במושבים מתוך סך הקרע החקלאית בישראל

30%

מספר החקלאים הפעילים במושבים

11,000

החקלאים הפעילים במושבים מתוך סך החקלאים הפעילים בישראל

60%

מקור הנתונים: מספר המושבים: הלמ"ס, קובץ היישובים; קרע חקלאית: ממ"ג משרד החקלאות; מספר החקלאים: הלמ"ס, מפקד החקלאות 2017

המושב הוא יישוב מתוכנן, המבוסס על עקרונות מבניים מיוחדים, המבקשים לבטא עקרונות אידיאולוגיים באמצעים פיזיים וארגוניים⁶. מכלול הרעיונות שביסוד המושב גובש על ידי אליעזר יפה, בחיבור משנת 1919 – *יסוד מושבי עובדים*⁷. עקרונות היסוד של המושב שמו דגש על פרנסה מחקלאות, אדמת לאום, עזרה הדדית, מוסדות ציבור משותפים, חלוקה שוויונית של קרקע ושל גורמי ייצור חקלאיים אחרים, שיתוף ברכישת תשומות חקלאיות ובמכירת תפוקות, דמוקרטיה ישירה באמצעות אספת חברים וזהות בין האגודה החקלאית השיתופית ובין הכפר כיישוב⁸. מושב העובדים הראשון, נהלל, הוקם בשנת 1921.

מודל המושב הוא מודל המתכלל ארבעה רכיבים מהותיים – משק משפחתי, התארגנות חקלאים, מרחב חקלאי-יצרני ומיקום גיאוגרפי משותף – יישוב אחד.

המושב משלב את יתרונות המשק המשפחתי עם העוצמות הקהילתיות והארגוניות של יישוב כפרי או של משק חקלאי גדול⁹, וכך נהנה "מכל העולמות". בכך שונה המושב מהקיבוץ השיתופי ומהכפר המוכר במרבית מדינות העולם, שבו כל משק פועל בנפרד ומתמודד לבדו מול כוחות השוק והסביבה הכלכלית. עם זאת, חשוב לציין, כי מדובר כאן בקונפליקט בסיסי, בין רוח האינדיבידואליזם לערך השיתופי, שאת שניהם מנסה המושב להגשים. אולם דווקא קונפליקט בסיסי זה מאפשר למושבים שונים, בתקופות שונות, לפתח תשובות ייחודיות ולהעשיר את מגוון הביטויים של צורת חיים ייחודית זו.

עקרונות המושב נועדו להשיג הן מטרה כלכלית – מתן מענה לחסרונות המובנים של המשק המשפחתי, והן מטרה ערכית – הזדמנויות שוות לכל החברים והבטחת רשת ביטחון

לקיום בסיסי של משקי הבית¹⁰. הדמיון הבסיסי בין המושב לכפר המוכר בעולם (המבוסס על משקים משפחתיים), אך בתוספת שכבת ההתארגנות של חקלאים שכנים המייחדת את המושב, הופך את המושב למודל רלוונטי למדינות רבות ברחבי העולם, במיוחד למדינות ולאזורים המתמודדים עם צורך בפיתוח חקלאי וכפרי. ארגון החקלאים בכפרים קואופרטיביים למחצה מהווה כלי חשוב לפיתוח בתנאים מאתגרים. מכאן נובעת תרומתו של מודל המושב ברמה העולמית, ולא רק כחלק חשוב מהמורשת הציונית-ישראלית.

הדמיון הבסיסי בין המושב לכפר המוכר בעולם, בתוספת שכבת ההתארגנות של חקלאים שכנים, הופך את המושב למודל רלוונטי למדינות רבות ברחבי העולם, במיוחד אלו המתמודדות עם צורך בפיתוח חקלאי וכפרי

יחידת הייצור הבסיסית במושב היא המשק המשפחתי האינדיבידואלי, אך המשקים מאורגנים יחד באמצעות אגודה חקלאית שיתופית. במושב המקורי מעבדת כל משפחה בעצמה את המשק החקלאי שלה, אבל פעולות תמך ומעטפת, כגון רכש חומרי גלם, שיווק התוצרת וגיוס אשראי לפיתוח המשק, נעשות באמצעות אגודה שיתופית, שהיא בבעלות משותפת של כל חברי המושב¹¹. בעבר מילאה האגודה החקלאית השיתופית תפקידים רבים בתחום המקרקעין, הכלכלה, החקלאות, חניכת משקים צעירים ועזרה למשקים במשבר, כמו גם תפקידים מוניציפאליים של ניהול היישוב. המדינה הכירה בחשיבות האגודה במושב, עיגנה את מעמדה בחקיקה והקצתה לה גורמי ייצור חקלאיים, קרקע ומים.

בשנים האחרונות חלו שינויים משמעותיים במושבים, המרחיקים את המצב בפועל מהמודל הוותיק של המושב¹². התפתחויות טכנולוגיות וכלכליות ומדיניות ממשלתית מתמשכת גרמו לשינויים כלכליים, שהביאו לירידת חשיבותה של החקלאות כגורם כלכלי ותעסוקתי מרכזי במושב. כתוצאה מכך פרשו חקלאים רבים מהעיסוק בחקלאות והחלו לחפש תעסוקה ומקורות הכנסה לא-חקלאיים במושב ומחוצה לו; חלה הגדלה משמעותית של חלק מהמשקים החקלאיים, בעוד משקים אחרים צומצמו; האגודות שינוי את פניהן ואת תפקידן בעיקר בשל המשבר הכלכלי שפקד אותן, וכיום תפקידן העיקרי הוא אחזקה במקרקעין ובזכויות המים; במושבים רבים נקלטו תושבים שאינם קשורים לחקלאות או להתארגנות

השיתופית; ונעשתה הפרדה בין האגודה ובין הניהול המוניציפאלי של המושב. כך, המושבים הולכים והופכים ליישובים גדולים, הטרוגניים, הכוללים חקלאים ולא-חקלאים, חברים באגודה ותושבים קהילתיים¹³.

את תחילת תהליך השינוי ניתן לאתר בשבר שנוצר במשבר הכלכלי של אמצע שנות ה-80 של המאה ה-20. מאז ממשיכים השינויים, ואף מחריפים לאורך זמן, כחלק מתהליך מבני, שחל בישראל כמו במדינות אחרות בעולם המערבי, של הפיכת המרחב הכפרי ממרחב חקלאי למרחב רב-תפקודי, הכולל, בין היתר, שירותי פנאי לתושבי הערים הסמוכות¹⁴.

השינויים החלים במושבים הם פועל יוצא של תהליכים פנימיים, בתוך המושבים ובמגזר המושבי, וכן השפעות של הכוחות הסובבים אותם: מגמות בחברה הישראלית, הסביבה הכלכלית-תחרותית וכלי מדיניות מצד הרשויות

השינויים החלים במושבים הם פועל יוצא של תהליכים פנימיים, בתוך המושבים ובמגזר המושבי, וכן השפעות של הכוחות הסובבים אותם: מגמות בחברה הישראלית, הסביבה הכלכלית-תחרותית וכלי מדיניות מצד הרשויות. כל אלו חזקים במיוחד במרכז הארץ העירוני והצפוף וכן במרחבי התפר שבין הכפרי לעירוני, אך גם באזורי הפריפריה.

מדינת ישראל נדרשת לבחון האם יש לה עניין ורצון לשמור על צורת החיים הייחודית של המושב, ואם כן - מהי הדרך הטובה ביותר לעשות זאת?

מדינת ישראל נדרשת לבחון האם יש לה עניין ורצון לשמור על צורת החיים הייחודית של המושב כנכס מורשת לאומי, ואף עולמי, וכמודל התיישבותי, התורם לפיתוח החקלאות, לבטחון המזון ולהתיישבות באזורי פריפריה מאתגרים, ואם כן – כיצד עליה לפעול כדי למתן או להסב תהליכי שינוי שאינם רצויים. כיום לא קיימת במדינת ישראל מדיניות סדורה בנוגע לדמותו העתידית של המושב; מטרת הנייר הנוכחי היא לבחון ולהציע חלופות למושב העתידי.

1.2 רכיבי מודל המושב וחשיבותם

להלן נציג את רכיבי מודל המושב. לגבי כל רכיב נציג בקצרה הגדרה ומאפיינים ונתאר את תרומתו לציבור הישראלי ואת השינויים שחלו בו בעשורים האחרונים. בהמשך הפרק נציג את היבטי המדיניות הנוכחית הנוגעים לכל אחד מהרכיבים, תומכים בו או מכוונים לשינויו או אף לביטולו.

בניתוח חשיבות רכיבי המושב יש להבחין בין מושבים במרכז הארץ למושבים בפריפריה. תרומתם הציבורית העיקרית של המושבים במרכז הארץ מתבטאת בייצור החקלאי ובאספקת מזון, שכן במרכז הארץ (במישור החוף שבין חדרה לגדרה) שוררים תנאים

אקולוגיים מיטביים לעיבודים חקלאיים (אקלים, משקעים, סוג קרקע, טופוגרפיה), והם קרובים גיאוגרפית לריכוז האוכלוסייה העיקרי בישראל (צרכני המזון). תרומתם הציבורית של מושבים הנמצאים באזורי הפריפריה מתבטאת בהיבטים נוספים, פרט לאספקת מזון: יישוב הפריפריה, שמירת אזורי גבול ומניעת היווצרות "שטחי הפקר". באזורי הפריפריה יש חשיבות רבה לרכיבי המושב התורמים לניהול מוניציפאלי של היישוב, לאספקת שירותים ציבוריים ולאיכות חיים גבוהה למתגוררים באזור מאתגר, שאין בו חלופות פרנסה רבות.

המשק החקלאי המשפחתי

הגדרה ותיאור המצב הקיים

משק חקלאי משפחתי מוגדר בדרך כלל בהתייחס לשני צירים: אופי הבעלות (בידי בני משפחה אחת) וגודל (משק קטן יחסית מבחינת גודלו הפיזי – היקף הקרקע או עדר בעלי החיים – או מבחינת היקף פעילותו הכלכלית). ההגדרה של משק משפחתי היא מורכבת, בשל הצורך להתייחס לשני הצירים הללו גם יחד¹⁵.

המשק החקלאי המשפחתי הוא סוג המשק החקלאי הנפוץ בעולם¹⁶ ובישראל¹⁷. המשק החקלאי המשפחתי מוכיח יכולת עמידות ושרידות, וזאת בניגוד לענפי כלכלה אחרים, שבהם יש יתרונות מובהקים לגודל ועסקים משפחתיים קטנים עברו מן העולם. למשקים משפחתיים קטנים יש יתרונות ותרומות ציבוריות, בצד אתגרים וחסמים ייחודיים. ממשלות רבות בעולם חרטו על דגלן את ההגנה על המשק המשפחתי, ומממשות זאת באמצעות כלי סיוע ייעודיים.

בייסוד המשק החקלאי המשפחתי במושב עמדו שני עקרונות: שמירה על פעילות חקלאית בהיקף צנוע ושוויוניות בין משקים במושב אחד. שני העקרונות הללו מומשו דרך משטר הנחלות במושב. על פי החלטה מספר 9 של מועצת מקרקעי ישראל, נחלה היא "קרקע חקלאית שהוחכרה לחוכר לתקופה ארוכה לצורך פרנסתו ומגוריו ומהווה יחידה משקית חקלאית אחת". הנחלה כוללת סל של אמצעי ייצור, זכויות וחובות, שמטרתם לתמוך בפעילות חקלאית, תוך כללי משחק מוגדרים וברורים.

במושב יש בדרך כלל 60-100 נחלות חקלאיות, כאשר גודלה של כל נחלה נע בין 30 דונם באזור המרכז ועד למעלה מ-100 דונם באזורי הפריפריה. הקצאת קרקעות המדינה לכל מושב מבוססת על מספר הנחלות, המוגדר על ידי המדינה¹⁸. כל הנחלות בתוך מושב אחד שוות זו לזו¹⁹. לכל מתיישב זכות להחזיק בנחלה אחת בלבד, וחל איסור לפצל את הנחלה, גם לא בין יורשים²⁰.

הפעילות החקלאית בנחלה נועדה לשמש מקור הכנסה עיקרי של משק הבית²⁰. הגודל והמבנה של הנחלה תוכננו כך שיספקו למשפחה החקלאית הכנסה הדומה לזו של

^א ניתן לפצל יחידות דיור מתוך חלקת המגורים, אך לא להפריד כליל את רכיב המגורים מהנחלה.

משפחה עירונית. המתיישבים נדרשו להתגורר בנחלה, לעבד את הקרקע ולעבוד במשק במשרה מלאה²¹. המשק המשפחתי היווה ביטוי לערך האחריות האישית, חופש היצירה והיזמות והכישורים והשאיפות של כל חבר במשק²².

התרומות הייחודיות של המשק החקלאי המשפחתי

למשקים משפחתיים קטנים יש תרומות ציבוריות לאספקת המזון, לצד תרומות כלכליות, חברתיות וסביבתיות, שאינן קיימות במשקים חקלאיים גדולים

למשקים משפחתיים קטנים יש תרומות ציבוריות ייחודיות לאספקת המזון, לצד תרומות כלכליות, חברתיות וסביבתיות, שאינן קיימות במשקים חקלאיים גדולים (קיבוציים או תאגידיים).

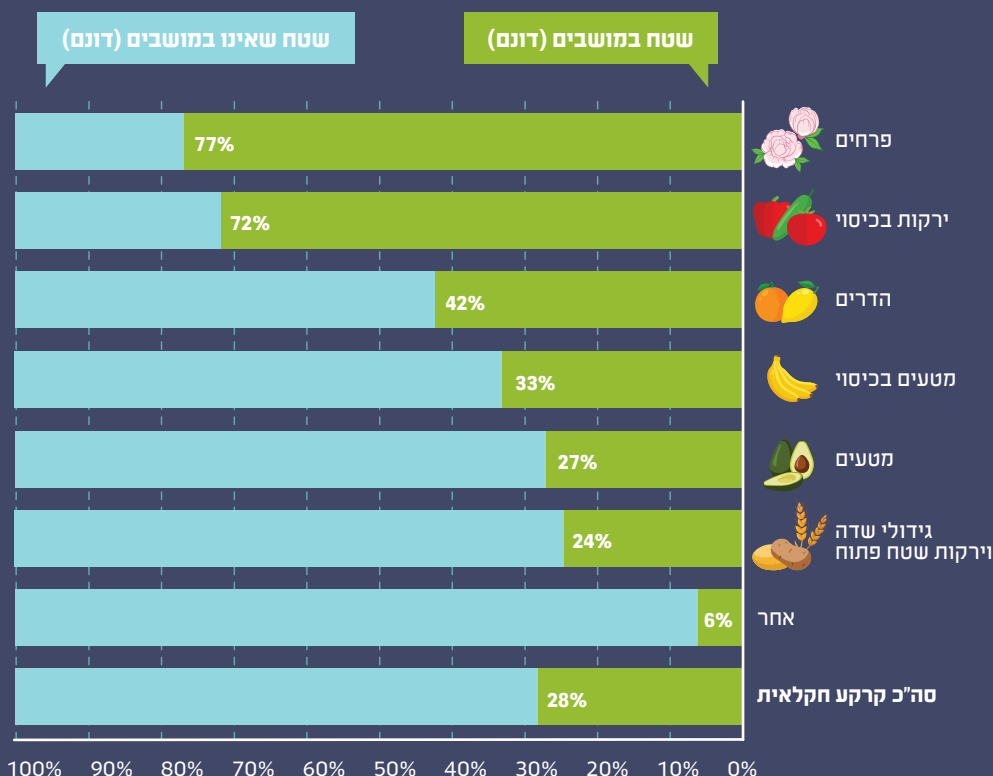
מבחינה כלכלית, עצם קיומן של יחידות ייצור קטנות רבות הוא המפתח לתחרות בענף החקלאות; מניעת מונופולים גדולים, המשפיעים לרעה על המחירים לצרכן. פיזור של עסקים קטנים, שנמצאים באזורים רבים בארץ, תורם גם לכלכלה המקומית ולחוסנם של אזורים פריפריאליים מבחינה כלכלית, קהילתית, דמוגרפית ועוד.

פיזור משקים קטנים ברחבי הארץ תורם לכלכלה המקומית ולחוסנה של הפריפריה מבחינה כלכלית, קהילתית, דמוגרפית ועוד

מבחינה חקלאית, גודלם של המשקים החקלאיים משפיע, בין השאר, על פריון הייצור וסוגי הגידולים. כדי להתמודד ולפצות על גודל הקרקע מאמצים משקים משפחתיים קטנים גידולים אינטנסיביים יחסית, שתפוקתם ליחידת שטח גבוהה כפועל יוצא של שימוש בבתני צמיחה וביריעות כיסוי או טכנולוגיה ומו"פ, וכן גידולי נישה ייחודיים, שהשוק דורש בכמויות קטנות יחסית ומוכן לשלם עליהם מחירים גבוהים יחסית. איור 3 מציג את ענפי החקלאות במושבים בישראל בהשוואה למכלול שטחי החקלאות.

כדי לפצות על גודל הקרקע מאמצים משקים משפחתיים גידולים שתפוקתם ליחידת שטח גבוהה, וכן גידולי נישה ייחודיים, שהשוק דורש בכמויות קטנות ומוכן לשלם עליהם מחירים גבוהים

איור 3: אחוז השטח במושבים בכל ענף חקלאי מתוך סה"כ ארצי

מקור הנתונים: ממ"ג משרד החקלאות, 2020

מהנתונים המוצגים באיור אפשר לראות, כי הגידולים האינטנסיביים בחממות (פרחים וגידולים בכיסוי) קיימים בעיקר במושבים. גידול בבתי צמיחה אינטנסיביים קיים מעט מאוד בקיבוצים. הגידולים האינטנסיביים דורשים תנאים מיוחדים, למשל הקפדה על תנאי סניטציה גבוהים, שימוש בטכנולוגיות מתקדמות, תנאי השקיה מדויקים, השקעות גדולות ליחידת שטח וצוות עובדים גדול. תנאים אלו מציבים בפני החקלאי אתגרים רבים, אך דווקא במשקים קטנים קל יחסית לעמוד בהם ("יתרונות לקוטן"). האינטרס לשמור על היכולת לספק גידולים אלו, ובטחון מזון בכלל, הוא אינטרס של המדינה, ולכן יש הצדקה לדרוש מהמדינה לסייע בקיומו ובהתפתחותו של המשק המשפחתי.

^א גידולים בכיסוי הם גידולים בחממות, בבתי רשת, במנהרות עבירות וכיוצא באלה, שמטרתם לכסות את העצים או הצמחים ביריעות כלשהן. כיסוי הצמחים מסייע להפחית את השימוש במים ובחומרי הדברה ותורם להגדלה משמעותית של התפוקה ליחידת שטח.

**במחקרים שנערכו בעולם
לא נמצא יתרון מובהק לגודל
בחקלאות. בדרך כלל התפוקה
ליחידת שטח במשק המשפחתי
גבוהה בהשוואה למשק גדול,
וקיימת גמישות שמאפשרת
להחליף בקלות בין גידולים וכן
יכולת תמרון ולמידה**

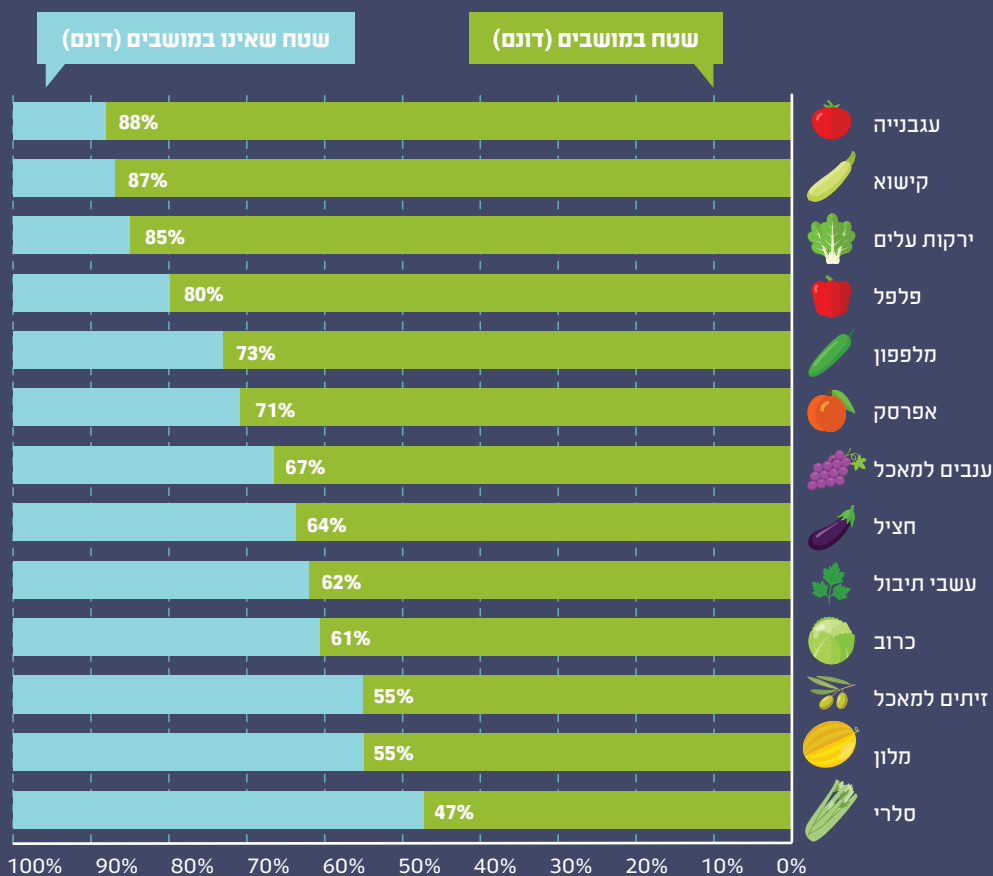
ראוי לציין, כי במחקרים שנערכו בעולם, לא נמצא יתרון מובהק לגודל בסקטור החקלאי²³. בסקרים שנערכו במדינות שונות נמצא, כי לעיתים קרובות התפוקה ליחידת שטח במשק המשפחתי גבוהה בהשוואה למשק גדול²⁴. במשק המשפחתי יש חיסכון בהוצאות על ניהול מקצועי ופיקוח על צוותי עובדים, מאחר שאלו נעשים על ידי בני המשפחה²⁵. בנוסף, משקים משפחתיים משתמשים במשאבים המצומצמים שברשותם בדרך יעילה יותר²⁶. יתרון נוסף לקוטן הוא הגמישות, היכולת להחליף בקלות בין גידולים ויכולת התמרון והלמידה, מה שקשה יותר במשקים ובארגונים גדולים.

**המשקים המשפחתיים
הם הבסיס לאספקת ירקות
טריים ומגוון מוצרי מזון בעלי
חשיבות תזונתית רבה. למשל,
88% מהעגבניות מגיעות
מהמושבים, וכך גם 80%
מהפלפלים ו-73% מהמלפפונים**

המשקים המשפחתיים הם הבסיס לאספקת ירקות טריים ומגוון מוצרי מזון בעלי חשיבות תזונתית רבה. מרבית הירקות הטריים בסל המזון הישראלי מגיעים מחממות (מלפפון, עגבנייה, פלפל וכו'), שכאמור קיימות בעיקר במושבים. גם חלק מענפי הפירות שבהם הקטיף הוא ידני ואינטנסיבי (ענבים למאכל, זיתים למאכל) אופייניים בעיקר למושבים. איור 4 מציג 13 גידולים חקלאיים, שבהם עיקר המגדלים בארץ הם במגזר המושבי. מדובר בגידולי מזון בסיסיים, כגון עגבניות, פלפל או מלפפון, שהמשך גידולם בארץ תלוי במידה רבה בחקלאי המושבים.

יתר על כן, קיומם של ענפים חקלאיים קטנים (גידולי נישה) תלוי במידה רבה בפעילותם של משקים משפחתיים קטנים, שהיקפי תפוקתם תואמים את דרישות השוק. היכולת לייצר ולשווק מוצרי נישה ייחודיים, שניתן לגבות עבורם מחירים גבוהים, היא יתרון כלכלי למשקים הקטנים. תרומה ייחודית נוספת של גידולים בבתי צמיחה היא היכולת לספק מוצרים לשוק בכל עונות השנה, בזכות הבקרה האקלימית בבית הצמיחה. אפשרות זו שומרת על המגוון התזונתי במצבי אקלים שונים ומשתנים²⁷. בתי צמיחה גם תורמים לחקלאות סביבתית ובת-קיימא, שכן הם מאפשרים חיסכון במים בהשקיה, חיסכון בחומרי הדברה ויעול השימוש במשאב הקרקע (תפוקה גדולה יותר ליחידת קרקע).

איור 4: שיעור המושבים באספקת ירקות ופירות טריים

מקור הנתונים: ממ"ג משרד החקלאות, 2020

הנעת הפיתוח המחקרי ויישומו וקידום תעשיית האגריטק הישראלית הם תרומה ציבורית חשובה של המשקים המשפחתיים

הגידולים האינטנסיביים והמבוקרים הם כר פורה לפיתוח טכנולוגי ואמצעים לשיפור הפרייה, הנדרשים למשקים הקטנים לטובת הגדלת התפוקה ליחידת קרקע. הנעת הפיתוח המחקרי ויישומו וקידום תעשיית האגריטק הישראלית כמנוע צמיחה הם תרומה ציבורית חשובה של המשקים המשפחתיים.

משקים קטנים מעורבים יותר בשיווק ישיר מהחקלאי לצרכן, כך שחלק גדול יותר משרשרת הערך נשאר

בידי החקלאים במקום אצל המשווקים. כך, משקים קטנים תורמים לתחרותיות ולצמצום המונופולים במערכת המזון²⁸. תרומה נוספת היא בהיבט החדשנות והיזמות: במשקים הקטנים מתפתחות יכולות יזמיות ייחודיות, כפועל יוצא של בעלות עסקית וניהולית, ניהול

**משקים משפחתיים קטנים
מייצרים מגוון מקורות
פרנסה, דבר שמחזק את בסיס
התעסוקה המרחבי ומרחיב
אותו לענפים כלכליים מעבר
לחקלאות**

בהיבט החברתי, מחקרים מראים כי משקים משפחתיים קטנים מייצרים מגוון מקורות פרנסה, דבר שמחזק את בסיס התעסוקה המרחבי ומרחיב אותו לענפים כלכליים מעבר לחקלאות³⁰.

למשקים המשפחתיים ערכי מורשת, מעצם הזהות בין העסק למשפחה, המשכיות בין-דורית, יזמות ויצירתיות וקשר למקום³¹. החקלאים במשקים משפחתיים קטנים מתייחסים לחקלאות במונחים ערכיים, הקשורים לקהילה ולזהות עצמית ולא רק לערכים כלכליים³².

השינויים שחלו במשק החקלאי המשפחתי במושב

השינויים העיקריים שחלו במשקים המשפחתיים במושבים הם בהתמחות, בגודל, באינטנסיביות העיבוד, בהעסקת עובדים ובמספר החקלאים הפעילים. כיום, אפשר לראות במושבים דגמים רבים ושונים של פעילות חקלאית, ולצד משקים משפחתיים קטנים יש גם משקים גדולים, שותפיות של כמה חקלאים ועוד.

בעבר הייתה זהות בין הנחלות ובין המשקים החקלאיים הפעילים, כך שהמשקים החקלאיים במושב היו בגודל דומה. ברבות השנים גדלו חלק מהמשקים, ואחרים קטנו או שבעליהם הפסיקו לעבוד בחקלאות. כיום אין זהות בין משק משפחתי לנחלה, והפעילות החקלאית במושבים הולכת ומתרכזת ביחידות ייצור גדולות יחסית, המנוהלות על ידי חקלאים מעטים³³. לפי נתוני מפקד החקלאים³⁴, במגזר המושבי יש 10,780 חקלאים פעילים וכ-31,000 נחלות³⁵; היינו, בממוצע, חקלאי אחד מעבד כשלוש נחלות, ובמושב כולו, בממוצע, כ-28 חקלאים פעילים, בעוד שבאגודה השיתופית רשומות 60-100 נחלות.

תהליך זה כרסם ביסוד השוויוניות בין החברים³⁶. אומנם רשמית לכל חבר יש עדיין נחלה וזוהי בגודלה לנחלות שאר החברים, אך יש חברים שהם חקלאים פעילים וגדולים, לצד חברים שהם חקלאים קטנים, חקלאים "במשרה חלקית" או חברים שאינם חקלאים כלל³⁷.

מצב זה נובע מהלחץ המתמיד שבו נתונה החקלאות, מתנאי הסחר ההולכים ומחמירים ומהרווחיות היורדת, מה שמחייב את הגדלת המשקים כדי לשמור על פרנסה סבירה מהמשק. הירידה במספר החקלאים תוך כדי הגדלת המשקים היא תהליך שמתקיים בכל הכלכלות המפותחות ואינו ייחודי לישראל³⁸.

**הירידה במספר החקלאים
תוך כדי הגדלת המשקים היא
תהליך שמתקיים בכל הכלכלות
המפותחות ואינו ייחודי לישראל**

מספר קטן מהמשקים החקלאיים במושבים כיום הם כה גדולים, עד שהם דומים למשקים קיבוציים. כבר ב-2012 היו בארץ כ-20 חקלאים מושביים, שעיבודו משקים שגודלם 4,000 דונם ויותר, שטח הדומה לשטחה של הקרקע החקלאית בקיבוץ ממוצע³⁹. עם גידול המשקים המושביים אובדות חלק מהתרומות הייחודיות של המשק המשפחתי, למשל היכולת לגדל גידולים אינטנסיביים מאוד בבתי צמיחה, הדורשים השקעות גדולות ליחידת שטח וניהול צוות עובדים גדול יחסית; או המגוון הגדול של גידולי נישה ספציפיים, שבהם מתמחים המשקים המשפחתיים הקטנים.

לצד תופעה זו, יש גם מושבי עובדים המתנהלים מבחינה חקלאית כקיבוץ, לפחות בחלק מהענפים: האגודה החקלאית השיתופית מנהלת את העיבודים החקלאיים במרוכז, כמשק אחד, בניהולו של רכז משק מקצועי, ומחלקת רווחים לחברים. במתכונת זו נשמר אומנם השימוש החקלאי בשטח וערכי השיתופיות מתעצמים, אך חלק מהתרומות הייחודיות של המשק המשפחתי עלולות להיפגע.

העבודה במשקים החקלאיים כבר אינה מתבצעת על ידי משפחת החקלאי בלבד. לאורך השנים, דווקא הממדים המצומצמים של המשק חייבו אינטנסיפיקציה הולכת וגדלה של הייצור החקלאי, דבר שהתבטא בצורך הולך וגדל בעובדים שכירים בחקלאות (מרביתם עובדים זרים או זמניים), דווקא במושבים⁴⁰. ניתן לומר, כי אומנם המשקים המשפחתיים בישראל מייצרים תעסוקה רבה בחקלאות, אך אין "תרגום" של תרומה זו לחיזוק ההתיישבות בפריפריה, שכן חלק גדול מהעובדים בחקלאות הם עובדים זרים וזמניים.

עם זאת, ראוי לציין כי כיום קיים בישראל ביקוש משמעותי לעיסוק בחקלאות ולהקמת משקים חקלאיים על ידי חקלאים חדשים, כולל כאלו שהגיעו מחוץ למגזר (כלומר, לא נולדו למשפחות חקלאיות). במקומות שבהם מוצעות נחלות חדשות במושבים (למשל בפתחת ניצנה או בגולן), הביקוש בדרך כלל עולה על ההיצע⁴¹. יש גם פניות רבות מצד חקלאים חדשים לקבל קרקעות חקלאיות במסלול "עיבוד יעיל" (קרקע להקמת משק חקלאי שלא בתנאי נחלה).

התארגנויות חקלאים

הגדרה ותיאור המצב הקיים

אגודה שיתופית היא תאגיד וולונטרי למטרות רווח, המהווה שותפות של יותר משני אנשים שמוסדרת בתקנון. בניגוד לחברה עסקית, אגודה שיתופית היא הכלאה בין משטר דמוקרטי לתאגיד עסקי: לכל חבר אותן זכויות הצבעה, ללא קשר לגודל בעלותו בתאגיד. בניגוד לתאגיד עסקי, באגודה השיתופית הרווח הכלכלי איננו חזות הכל, ומטרה נוספת של האגודה היא תועלת לחברים, שיכולה להתבטא בהיבטי איכות חיים, סביבה, הגשמת ערכים ועוד.

להתארגנויות חקלאים יש תפקיד חשוב בחקלאות ובמגזר הכפרי בכל העולם, במדינות מתפתחות ומפותחות כאחת. כ-35% מהקואופרטיבים הגדולים בעולם הם חקלאיים⁴². הסיבה לכך היא האתגר המרכזי של החקלאים, בישראל ובעולם כולו, שהוא חוסר האיזון בין חקלאים קטנים רבים (שכן בחקלאות אין "יתרונות לגודל" ויחידת הייצור הנפוצה היא משק משפחתי) לתעשיות העיבוד ולצינורות השיווק הריכוזיים. מצב זה מחליש את כוח העמידה של החקלאים מול גורמי העיבוד והשיווק, וזאת במיוחד במוצרים הטריים. במוצרים אלו אין לחקלאי כוח מיקוח; הברירה העומדת בפניו היא למכור "בכל מחיר" או להשליך את המוצר לפח⁴³. ההתארגנויות מסייעות לחקלאים להתגבר על אתגר זה ואחרים.

ממשלות במדינות רבות, וגם בישראל, הכירו בצורכי החקלאים, בין היתר באמצעות פטור לחקלאות מהאיסור על הסדרים כובלים. האיחוד האירופי מסבסד קואופרטיבים חקלאיים, במיוחד בתחום הפירות והירקות⁴⁴.

האגודה השיתופית היא אחד הרכיבים המבדילים בין ההתיישבות הציונית המודרנית לכפרים שקדמו לה בארץ ושקיימים עדיין במרבית המקומות בעולם. הקיבוצים והמושבים הציגו לראשונה מודל של כפריות מאורגנת, מתוכננת ותקנונית, בניגוד לכפריות המבוססת על מסורת, קהילה וקרבת שכנים, כמקובל מקומות אחרים⁴⁵. הארגון והתכנון מראש, הנגזרים מקיום האגודה השיתופית, מאפשרים התמודדות מושכלת עם אתגרים, אך מהווים גם חסם לשינויים המתבקשים במשך הזמן.

במושב היוותה האגודה השיתופית רשת ביטחון ציבורית לקיומם של החברים והמשקים הבודדים⁴⁶. מבחינה כלכלית, מטרת האגודה הייתה למזער את הסיכונים הנובעים מהממדים הקטנים של המשקים, לצמצם את התחרות בין שכנים בשיווק התוצרת ולפנות לחקלאים זמן להתעסק בפעילות החקלאית, היות שכל רכיבי המעטפת בוצעו על ידי האגודה⁴⁷. בצד האגודה החקלאית של כל אחד מהמושבים היו במגזר המושבי ארגוני קניות אזוריים, שהיוו התארגנויות גדולות יותר, לטובת מיזמים אזוריים.

המושב לא החל את דרכו כארגון שיתופי, והדגש בתחילה היה על המשק המשפחתי, כניגוד למודל הקיבוצי הוותיק יותר. עם זאת, מייסדי המושב הבינו כי המשק המשפחתי לא ישרוד בתנאי התקופה ללא מערכת תמך, שגולמה באגודה השיתופית. בתחילת הדרך הוקמו בכל מושב כמה מוסדות משותפים ששימשו למטרות שונות – שיווק, אספקה, אשראי, מים וכו' – ואיחודם לכדי אגודה שיתופית רב-תפקודית אחת התרחש מאוחר יותר. עיגון המערכת השיתופית במושב בחקיקה התרחש רק בשנת 1973⁴⁸.

במודל המקורי של המושב היו ארבעה רכיבי שיתוף עיקריים: ערבות הדדית (כל אחד מהחברים ערב פיננסית לשאר החברים), הקצאת אשראי, שיווק משותף של המוצרים החקלאיים המיוצרים במושב ועזרה הדדית וולונטרית⁴⁹. לאורך השנים נוהלו מושבים שונים במידות שונות של שיתוף, כאשר בחלקם הייתה האגודה מעורבת יותר בעבודה החקלאית ובאחרים פחות⁵⁰.

הדפוס של אגודה שיתופית אחת, המנהלת את כל הפעילות החקלאית במושב, מוצדק בעיקר כאשר המשקים עוסקים בפעילויות חקלאיות דומות, כמו במושב לכיש (ענבים), עין יהב (ירקות), או אחיטוב (מלפפונים⁵¹). במושבים אחרים פועלות כיום מגוון התארגנויות חקלאים: עיבודים חקלאיים משותפים על ידי האגודה; עיבוד משותף על ידי חלק מהחברים (למשל הקמת רפת משותפת או מטע משותף על ידי חלק מהחברים); שותפויות של כמה אגודות (למשל, "מושב הנגב"); מגוון התארגנויות ברכישת תשומות, כלים חקלאיים, שיווק ואריזה; ועוד.

התרומות של התארגנות חקלאים במושב

התארגנות חקלאים חשובה בארבעה היבטים עיקריים: רכישה משותפת של תשומות וכלים, גידול חקלאי משותף, הפעלת מתקני עיבוד משותפים ושיווק משותף

התארגנות חקלאים חשובה בארבעה היבטים עיקריים: רכישת תשומות וכלים, גידול חקלאי משותף, הפעלת מתקני עיבוד משותפים ושיווק משותף. התארגנות חקלאים מאפשרת, לחקלאים ולציבור הישראלי כולו, "ליהנות מכל העולמות": גם מהיתרונות של התחרותיות בין משקים רבים, מגוון הגידולים וההתמחויות החקלאיות

של משקים משפחתיים קטנים, וגם מהיתרונות של "המשק הגדול", כגון ייעול השימוש בתשתיות, חיסכון בעלויות קבועות, ייעול השימוש בכלים חקלאיים, כוח מיקוח ברכישת תשומות המוזיל את עלויות הייצור, קידום מחקר חקלאי ושימוש בטכנולוגיה ועוד⁵². באמצעות ייעול הייצור יכולה התארגנות חקלאים לתרום להורדת מחירי המזון. באמצעות תיאום ענפי מאורגן יכולים החקלאים לצמצם מראש חוסרים או עודפים בשוק, להתארגן לפעילויות סביבתיות ולקדם מטרות ציבוריות נוספות⁵³. התארגנות חקלאים שומרת על החקלאים הקטנים מפני יציאה מהענף, ומהווה "רשת ביטחון" של עזרה הדדית (ולעיתים גם ערבות הדדית מבחינה כלכלית) בין החקלאים.

ישנם ענפים חקלאיים הנהנים מהתארגנות יותר מאחרים, בפרט גידולים טריים שבהם אין לחקלאי כוח מיקוח מול השוק, מפני שהוא חייב לשווק את התוצרת בלוח זמנים קצר מאוד. ואכן, במחקר שנערך בעשור הראשון של המאה ה-21 נמצא שרפתנים מאמינים כי השיתוף מועיל למשקים החקלאיים, ואילו בענף גידולי השדה סבורים החקלאים כי השיתוף אינו מועיל. באותו מחקר נמצא כי רכיב השיתוף העיקרי שאותו רוצים בעלי הנחלות לשמור בעתיד הוא העזרה ההדדית⁵⁴.

הפלטפורמה של האגודה החקלאית השיתופית מהווה מסגרת כוללת לחשיבה ולפעילות כלכלית שיתופית, והיא מאפשרת הקמת התארגנויות נוספות, גמישות או ממוקדות יותר בענפים חקלאיים או בתחומי פעילות מוגדרים. במושבים המתמחים בגידול מסוים

**הפלטפורמה של האגודה החקלאית
השיתופית מהווה מסגרת כוללת
לחשיבה ולפעילות כלכלית
משותפת, והיא מאפשרת הקמת
התארגנויות נוספות**

(למשל, לכיש – ענבים; עין יהב – ירקות טריים) לאגודה החקלאית ישנה (או יכולה להיות) תרומה לארגון השיווק, קניית תשומות ועוד¹. הפלטפורמה של האגודה מייצרת פוטנציאל לפיתוח כלכלי משותף גם בתחומים אחרים של יזמות כפרית זעירה במושבים, למשל בתיירות⁵⁵.

במושבים אחרים, לאגודה החקלאית השיתופית, כבעלת הזכויות בקרקע החקלאית, יש תרומות לשמירת הקרקע ולניהולה היעיל. אחד היתרונות של החכרת קרקעות מדינה חקלאיות לידי אגודות ולא לידי חקלאים פרטניים הוא יכולתן של האגודות לרכז את עיבוד הקרקע, כולה או מקצתה, בתקופות של שקיעה בפעילות המשקים המשפחתיים. בתקופות כאלו יכולה האגודה במושב לפעול כמעין אגודה בקיבוץ, לעבד את הקרקע החקלאית ולחלק רווחים לחברים. כך שומרת האגודה מפני הזנחת הקרקע בתקופות מוגדרות, וגם על האפשרות להקצות קרקע למשקים משפחתיים שיחזרו לפעילות בעתיד, עם חילופי הדורות. ישנם מושבים שבהם מרבית התושבים כבר אינם חקלאים, וללא קיומה של אגודה חקלאית פעילה, ייתכן שהחקלאות לא הייתה שורדת.

לחלופין, כאשר חלק מהחברים רוצים לרכז קרקעות לטובת מיזם חקלאי משותף (למשל פרדס משותף), האגודה יכולה לסייע בסידור חלוקת הקרקעות הפנימית במושב ולאפשר את המיזם המשותף. אילו היה צורך לרכז קרקעות מבעלים פרטיים שונים, סביר להניח כי היה קשה לרכז תא שטח גדול ורציף לטובת עיבודים משותפים.

דוגמאות טובות לפעילות משותפת של אגודות חקלאיות במושבים הן שדה ורבורג, בצרה ובני ציון – שבהם האגודה ריכזה קרקעות לעיבודים משותפים; לכיש – מושב שבו האגודה הקימה מותג ("ענבי טלי") ושיווק משותף; רם און – שבו האגודה הקימה תשתיות עיבוד של מוצרים חקלאיים (פיצוח שקדים); ועוד. קיימים עוד יתרונות להחכרת הקרקע החקלאית לידי אגודת חקלאים, ולא לידי חקלאים פרטניים, למשל יכולתה של המדינה להפקיע קרקע חקלאית לטובת בנייה או תשתיות לאומיות במסלול פשוט יחסית (התמודדות עם האגודה כבעל זכויות אחד, במקום כמה עשרות חקלאים קטנים). מבחינת החקלאים, תפקיד האגודה הוא לווסת את אמצעי הייצור בין החברים ובין הדורות. למשל, במקרה של הפקעת קרקעות משבצת יכולה האגודה לסדר מחדש את חלוקת הנחלות, כך שנטל ההפקעה יחולק באופן שווה בין החברים (כך שלא חקלאי בודד יישא בנטל כולו, ויידחק החוצה ממעגל העוסקים בחקלאות).

¹ בחלק מהמושבים אכן חזרה האגודה ותפסה תפקידים כלכליים.

מבחינה חקלאית, האגודות מסייעות בשמירה על קרקעות חקלאיות מפני הלחצים השונים הפועלים לשינוי ייעודן (לטובת בינוי במרכז הארץ ו/או לטובת שטחים שמורים לא-חקלאיים, כגון שמורות טבע, באזורי פריפריה). הלחצים המופעלים על הקרקעות החקלאיות הם כבדים, ולחקלאי בודד קשה לעמוד מולם. אגודה חקלאית, לעומת זאת, יכולה להניע תהליכים של שימוע והתנגדות, ולהפעיל מתכננים ויועצים, שיקדמו פתרונות לשמירת תפקידה החקלאי של הקרקע.

השינויים שחלו בהתארגנות החקלאים במושב

השינויים העיקריים שחלו בהתארגנות החקלאים במושב הם על הציר שבין וולונטרי למחייב, ובין חובק-כל לפרטני ומוגדר. לאורך כל השנים, וגם כיום, פועלים חקלאי המושבים בשיתוף פעולה עם חקלאים אחרים. בתקופה הראשונה של הקמת המושבים הייתה הפעילות המשותפת וולונטרית וחולקה על פני אגודות מתמחות רבות בכל מושב. לאחר מכן הוקמה אגודה אחת, רב-תפקודית וחובקת כל, ומחייבת על פי חוק. בשלושת העשורים האחרונים יש מושבים שבהם הפסיקה אגודה זו לעסוק בחלק מתפקידיה הקודמים וקמו במקומה התארגנויות אחרות של חקלאים⁵⁶.

כאמור, האגודה החקלאית הרב-תפקודית במושב שינתה פניה בעשורים האחרונים. לאחר המשבר הכלכלי של שנות ה-80 של המאה ה-20 נאלצו מרבית אגודות המושבים לשנות את תפקידיהן, בעיקר כגורמים כלכליים. כמה שנים מאוחר יותר הן גם צמצמו מאוד את תפקידיהן המוניציפאליים. הוקמו ועדים מקומיים לניהול היישובים והתבטלה הזוהר בין האגודה החקלאית-שיתופית לוועד המקומי, המנהל את המושב בהיבטים מוניציפאליים.

האגודה הרב-תפקודית מתאימה לניהול מכלול הפעילות הכלכלית במושב כל עוד המשקים דומים זה לזה בגודלם ובתחומי פעילותם, ולפיכך דומים גם בצרכים החקלאיים, בהון הנדרש לגיוס, ברמות סיכון האשראי וכו'. ככל שהלך וגדל השוני בין המשקים ובפעילות הכלכלית, כך הלך וקטן הצורך והרצון בפעילות אגודה חקלאית כלל-יישובית⁵⁷.

זכות הקיום של מערכות שיתופיות תלויה במחויבותם של החברים בהן ובהתאמה בין האינטרסים שלהם לאינטרסים של ההתארגנות השיתופית⁵⁸. נדמה כי עוד קודם למשבר

שנות ה-80 החלו תהליכים של אי-הלימה בין דרישות המציאות לתפקוד האגודות, וגבר רצונם של חקלאי המושבים בפעילות "חופשית" יותר, אינדיבידואלית, או באמצעות התארגנויות אחרות. לחלק מהחוקרים נדמה כי עיגון האגודות הרב-תפקודיות בחוק נבע דווקא מהחשש לפירוקן על ידי חבריהן והחלפתן בהתארגנויות אחרות. המשבר הכלכלי בשנות ה-80 ביטל את הערבות

בצד האגודה השיתופית הוקמו במושבים רבים התארגנויות נוספות, וולונטריות, המבוססות על הרצון והאינטרס המשותף של החברים בהן

ההדדית במסגרת האגודה ואת מכלול תפקידיה הכלכליים. התפקיד המשותף היחיד שנותן לה הוא הזכויות על הקרקע והמים⁵⁹.

עם זאת, בצד האגודה השיתופית הוקמו במושבים רבים התארגנויות נוספות, רשמיות או לא רשמיות, לטובת היבטים שונים של העיסוק החקלאי⁶⁰. המאפיין המרכזי של כולן הוא וולונטריות, כלומר, הן מבוססות על הרצון הטוב והאינטרס המשותף של החברים בהן. הן אינן מעוגנות בתקנון האגודה להתיישבות או בחקיקה מחייבת, ואינן נתמכות על ידי המדינה או מוכרות על ידה, פרט לאגודות שבחרו לרשום עצמן אצל רשם האגודות. בחלק מהמקרים מדובר באותה קבוצת חקלאים החברה באגודה החקלאית השיתופית, שהקימה אגודה ייעודית לצורך פעילות חקלאית-כלכלית משותפת. במקרים אחרים מדובר בחלק מהחברים שהתארגנו לצורך שיווק משותף, הקמת רפת או מטע משותף, הפעלת מתקני מיון ועיבוד וכיוצא בזה⁶¹. במחקר שנערך לאחרונה באחד ממושבי הערבה תועדו מאות התארגנויות חקלאים (כאשר כל משק חבר במספר רב של התארגנויות), בהיקפי פעילות שונים ובתחומי עיסוק שונים, במושב בודד⁶².

ייתכן שלצד אי-היעילות הכלכלית שבריבוי התארגנויות מתרחב החופש של החקלאי לפעול במסגרות שונות, וכי התחרותיות בין ההתארגנויות, הדינמיות שלהן והיכולת להתאימן לצרכים משתנים ולרצונות החברים משפרות דווקא את יעילות הכלכלית של המודל החדש

בחלק מהמושבים, דווקא בעקבות צמצום תפקידיהן הכלכליים של האגודות החקלאיות השיתופיות, צמח מספר השותפויות הוולונטריות באופן מהיר⁶³. חלק מהשותפויות הן "סמויות" מעיני חברי המושב, כלומר הן כה מובנות מאליהן עד שהחקלאי עצמו אינו חושב עליהן כשותפות (למשל, קנייה משותפת של כלים חקלאיים קטנים על ידי חקלאים שכנים)⁶⁴. ייתכן גם כי אי-ההכרה בשותפויות הקיימות למעשה היא חלק מהאתוס העצמאות הכלכלית, הקיים במושב לצד אתוס השותפות וההתארגנות.

בעיני חלק מהחקלאים, ההתארגנויות החדשות אינן שונות באופן מהותי מהאגודה הישנה⁶⁵, מה שמעלה את השאלה מדוע להחליף את האגודה הרשמית, המוכרת על ידי המדינה, באגודה אחרת. ייתכן שהדבר נובע מחוסר רצונם של חקלאים מושביים מסוימים באגודה תקנונית "טוטליטרית" ובמעורבות המדינה. ייתכן שלצד אי-היעילות הכלכלית שבריבוי התארגנויות מתרחב המנעד הדמוקרטי והחופש של החקלאי לפעול במסגרות שונות. ייתכן גם כי התחרותיות בין ההתארגנויות, הדינמיות שלהן והיכולת להתאימן לצרכים משתנים ולרצונות החברים משפרות דווקא את יעילותו הכלכלית של המודל החדש.

כיום, חלק ניכר מהתפקידים ההיסטוריים של האגודה במושב מתמלאים על ידי ארגונים אחרים: המועצה האזורית, הוועד המקומי או האגודה הקהילתית שהוקמה בחלק

מהמושבים, ארגונים כלכליים מחוץ למושב, התארגנויות חקלאים וולונטריות בתוך המושב ועוד⁶⁶.

בעקבות המשבר הכלכלי של שנות ה-80 פורקו כל הארגונים האזוריים של המושבים, וזאת בניגוד לארגונים האזוריים של הקיבוצים, שהמשיכו את פעילותם וחלקם מהווים כיום תאגידים כלכליים רבי-עוצמה, המפעילים תעשיות מעטפת אזוריות, כגון בתי אריזה גדולים, משחטות ומרכזי מו"פ. קריסת הארגונים האזוריים המושביים מגבילה את היכולת לממש יתרונות לגודל, וייתכן שהיא גם מובילה לירידה בפעילות החקלאית. אומנם החקלאים המושביים מקבלים שירותים מארגונים אזוריים קיבוציים, אך מכיוון שהם אינם חלק מהבעלים של הארגונים הללו, הם נהנים פחות מהיתרונות הכלכליים שהם מקנים. בין ההתארגנויות האזוריות המושביות שפועלות כיום: "מושבי הנגב" – תאגיד לעיבוד קרקעות חקלאיות, המעבד במשותף כ-140,000 דונם באזור הנגב הצפוני; התארגנות מרכזית של מושבי גדרות; והתארגנות מרכזית של יישובי חבל שלום.

במושבים יש רצון וצורך בשיתוף פעולה בין חקלאים, ואולי גם בענפים אחרים, למשל בין תיירנים. לאור השונות שהתפתחה בין משקי הבית במושב, קיים צורך בהתארגנויות שונות המשרתות צרכים שונים ופועלות זו לצד זו, תוך יצירת תרומות הדדיות במרחב יישובי קטן

ייתכן שחקלאים מושביים גדולים במיוחד אינם נזקקים לאגודה החקלאית המושבית, אבל הם כן יכולים להפיק תועלת מהתארגנות אזורית בענף שבו הם עוסקים, בדומה להתארגנויות האזוריות בקיבוצים. יש לזכור, כי בענפים מסוימים ישנם חקלאים מושביים שהם בעלי משקים גדולים, בגודל שלעיתים משתווה לגודלו של משק קיבוצי. עבור חקלאים אלה, ההפרדה בין המגזר המושבי לקיבוצי בפעילות החקלאית-כלכלית איננה רלוונטית.

לסיכום, נראה כי במושבים יש רצון וצורך בשיתוף פעולה בין החקלאים, כולל בענפים נוספים מעבר לחקלאות (למשל תיירות). עם זאת, לאור השונות שהתפתחה בין משקי הבית במושב, נראה כי בנוסף לאגודה השיתופית, המאגדת את תחומי הקרקע והמים והעסקים המשותפים, קיים צורך בארגונים נוספים, המשרתים צרכים שונים ופועלים זה בצד זה, תוך יצירת תרומות הדדיות במרחב יישובי קטן. מבחינות רבות מהווה המושב בימינו חזרה לדפוס הראשוני של המושב, שבו אגודות רבות העוסקות בארגון תחומים שונים של הפעילות החקלאית והחיים הקהילתיים. ייתכן כי בעתיד נראה שוב איחוד בין ההתארגנויות במושב. תהליכים אלו הם תהליכים טבעיים, והם מבטאים את האיזון העדין בין יעילות מנהלית בארגון גג אחד ובין הצורך בחופש פעולה לחקלאי לבחור בין התארגנויות שונות ומתחרות.

בעולם קיימים קואופרטיבים רבים של חקלאים, אך הזהות בין הארגון הקואופרטיבי ובין היישוב שבו הוא פועל היא ייחודית לישראל

מושב העובדים (כמו גם הקיבוץ) הוא בו-זמנית יישוב ותאגיד כלכלי, ארגון כלכלי שיש לו מרחב גיאוגרפי⁶⁷. חשוב לציין, כי בעולם קיימים קואופרטיבים רבים של חקלאים, אך הזהות בין הארגון הקואופרטיבי ליישוב שבו הוא פועל ייחודית לישראל⁶⁸. בעבר התבטאה הזהות בין האגודה ליישוב בכך שתנאי למגורים במושב היה חברות באגודה ובעלות על נחלה חקלאית. אנשים שלא היו חקלאים חברי האגודה לא יכלו לגור במושב לאורך זמן, פרט למספר קטן של נותני שירותים ("בעלי מקצוע")⁶⁹. כך שמרו המושבים על זהות ייחודית של קהילה חקלאית.

בעבר היו לאגודה השיתופית במושב שני תפקידים: תפקיד כלכלי כהתארגנות חקלאים שיתופית ורשות מוניציפאלית⁷⁰. מתוך הכרה במבנה הארגוני שהיישובים השיתופיים בנו לעצמם קבע המחוקק, בצו המועצות האזוריות 1958, כי ביישובים אלו ימלא ועד האגודה השיתופית את תפקיד הוועד המקומי⁷¹.

המושב המקורי (כמו הקיבוץ) התנהל בדמוקרטיה ישירה באמצעות אספת חברים, שבה לכל חבר זכות הצבעה על עתידו של המושב, הפעילויות הכלכליות שאותן יקדם, התשתיות ושירותי הציבור שיופעלו בו וכו'. כיום, חברי האגודה במושבים עדיין שותפים לדמוקרטיה הישירה, אך התושבים הקהילתיים אינם חלק ממנה.

התרומות הייחודיות של המושב כצורת התיישבות

משחר הציונות היה קשר בלתי נפרד בין חקלאות להתיישבות: החקלאות הייתה כלי בידי ההתיישבות לאספקת מקורות פרנסה ותעסוקה באזורי פריפריה, שבהם מעטות החלופות האחרות; ההתיישבות הייתה כלי בידי החקלאות ליצירת קהילת חקלאים מחויבת ותומכת ופעילויות משותפות לקידום החקלאות.

לניהול המושבים על ידי אגודות חקלאיות שיתופיות תרומה חשובה להתיישבות, במיוחד באזורי פריפריה. הארנונה המוניציפאלית נקבעת על ידי המדינה, וליישובים אין אפשרות לקבוע אותה באופן עצמאי על פי צורכיהם ויכולותיהם. אגודה שיתופית, שהיא ארגון כלכלי ובעל נכסים, יכולה לממן שירותי ציבור ברמה גבוהה יותר, מה שמאפשר שיפור איכות

החיים וגיוון השירותים המקומיים. דבר זה חשוב במיוחד ליישובים קטנים בפריפריה, שם בדרך כלל אין לרשות המקומית מקורות הכנסה גדולים מארנונה (לאור הקושי למשוך לאזור עסקים ופעילויות מניבות ארנונה), והפעילויות הכלכליות של האגודות הן מקור תקציבי מרכזי לאספקת שירותים יישוביים.

השכנות המרחבית בין החקלאים מקלה על יצירת התארגנויות ושותפויות; קל יותר לרכוש יחד תשומות וכלים חקלאיים כאשר כל השותפים גרים בסמיכות. השכנות בין החברים היא גם הבסיס לעזרה הדדית ולתרבות של ערבות הדדית (הממשיכה להתקיים בפועל במושבים רבים כחלק מתחושת מחויבות בין שכנים)⁷². עזרה הדדית היא גורם בעל חשיבות רבה באזורי פריפריה, שבהם חלופות הפרנסה מעטות, ונדרש הון חברתי יציב כדי להמשיך ולקיים את ההתיישבות ולמזער את ההגירה למרכז.

הקהילה הקטנה, זהות העניינים והשיתוף הכלכלי מאפשרים להפעיל בצורה יעילה דמוקרטיה ישירה. המגמה הנוכחית במדיניות הציבורית, המדגישה את הצורך בשיתוף הציבור בקביעת אורחות חיו, מבהירה את תרומתה של הדמוקרטיה הישירה, שהיא חלק מובנה במושב

הקהילה הקטנה, זהות העניינים והשיתוף הכלכלי מאפשרים להפעיל בצורה יעילה דמוקרטיה ישירה: ניהול משותף של הקהילה באמצעות אספה כללית של חברי היישוב, כך שלכל חבר אפשרות להשפיע ברמה היומיומית על התנהלות המושב ועתידו⁷³. באופן זה פועל המושב כך שהיישוב כמערכת מוניציפאלית והפעילות הכלכלית של חבריו יתפקדו באופן הולם ומשלים. על רקע המגמה הנוכחית במדיניות הציבורית, המדגישה את הצורך בשיתוף הציבור בצורה ישירה בקביעת אורחות חיו, מתבהרת

תרומתה של הדמוקרטיה הישירה, שהיא חלק אינהרנטי במודל המושב. המושב מצליח לספק ערך מוסף מבוקש מאוד בחברה הישראלית: ערכי קהילה, לכידות חברתית, שייכות, חינוך ודמוקרטיה השתתפותית. היישוב הקטן וההיכרות האישית בין תושביו מייצרים קהילתיות יותר מכל מסגרת עירונית.

הדמוקרטיה הישירה והעצמאות הכלכלית אפשרה למושבים (ולקיבוצים) מידה רבה של עצמאות בפיתוח אורח חיים ייחודי. ואכן, במגזר הכפרי בישראל פרחו מגוון סגנונות חיים סביב נושאים כגון מוצא ותרבות, מידת הדתיות, השתייכות אידיאולוגית ועוד. כל יישוב והגוון המיוחד לו, שירותי הציבור ומסגרות החינוך והתרבות הייחודיים לו.

השינויים שחלו בהיבטי ההתיישבות של המושב

עד שנות ה-70 של המאה ה-20 היה כיוון ההגירה המרכזי בעולם כולו, ובישראל בכלל זה, מן הכפר אל העיר. מאז ועד היום התהפכה המגמה, והכפר בכלל והמושב בפרט נעשה

יעד מושך לאוכלוסייה עירונית, ונתפס כמקום עם איכות חיים משודרגת⁷⁴. תרומתה של האוכלוסייה החדשה לאיזון הדמוגרפי, למערכת השירותים, לתשתית הכלכלית ולארגון הפנימי של הקהילה הקולטת שנויה במחלוקת. מחקרים מצביעים על תרומה, אך גם על פגיעה אפשרית, על קונפליקטים בין ותיקים לחדשים ועל תהליכי הסתגלות הדדיים⁷⁵.

תוכנית ההרחבה הקהילתית במושבים בשנות ה-90 של המאה ה-20 היוותה הצלחה גדולה מבחינת משיכת אוכלוסייה. עד סוף שנת 2001 קיבלו 364 מושבים אישור להקצאת למעלה מ-35,000 מגרשים קהילתיים. במהלך שנות ה-90 נוספו למושבים כ-35% משקי בית קהילתיים⁷⁶. מספרן המדויק של המשפחות הלא-חקלאיות המתגוררות כיום במושבים אינו ידוע⁷⁷, אך בין השנים 2000 ו-2019 נוספו למושבים בישראל כ-123,000 תושבים, ואפשר שחלקם הגדול תושבים קהילתיים⁷⁸. למשקי הבית הללו אין זיקה לחקלאות, הם אינם חברים באגודה החקלאית השיתופית ואינם משתתפים במוסדות הדמוקרטיה הישירה של המושב (אספת חברים).

כתוצאה משינוי חקיקה חויבו המושבים להקים ועדים מקומיים, שתפקידם ניהול מוניציפאלי של היישוב, וזאת בנפרד מהאגודה החקלאית השיתופית. מהלך זה הביא לנתק בין היישוב לפעילות החקלאית, הכלכלית והשיתופית

כבר ב-1990, בהמשך לעתירה לבג"ץ, בוצע שינוי חקיקה, שממנו התחייבה הקמת ועדים מקומיים במושבים, שתפקידם ניהול מוניציפאלי של היישוב, וזאת בנפרד מהאגודה החקלאית השיתופית⁷⁹. הוועדים המקומיים אחראים על כל תושבי המושב. בנוסף להיחלשות האגודה השיתופית הביא מהלך זה לנתק בין היישוב ובין הפעילות החקלאית והקואופרטיבית ולשינוי מהותי באופי ניהול היישוב. מנגנון הניהול באמצעות ועד מקומי (במקום אספת חברים) מביא לפחות מעורבות מצד התושבים, והוא קרוב באופיו לניהול המוניציפאלי העירוני.

כל עוד היה המושב קהילה קטנה יכלו חבריו לבצע "פיקוח חברתי" ולשמור על מסגרת ערכית והתנהלותית בהתאם לעקרונות המודל המושבי⁸⁰. במושב הגדול, שיכול להגיע כיום לכ-500 משקי בית, יש קושי לשמור על מסגרת ערכית אחת לכל התושבים. המושב הופך למרחב של קונפליקט בין קבוצות האוכלוסייה המתגוררות בו ומחזיקות באינטרסים שונים, ולעיתים אף מנוגדים⁸¹. לכך יש להוסיף את העובדה כי התושבים הקהילתיים במושב (שהולכים והופכים לרוב התושבים) אינם משתתפים במוסדות הדמוקרטיה הישירה.

תיקון צו המועצות המקומיות (מועצות אזוריות) תשי"ח-1958, שנכנס לתוקפו בשנת 2004, הביא להגדלת סמכויות המועצה האזורית על חשבון הוועדים המקומיים. המועצה האזורית היא שנושאת כיום בעיקר הנטל של ניהול המרחב הכפרי בתחום אספקת השירותים הציבוריים, הפיתוח הכלכלי והקהילתי ושמירת המרחב הכפרי מול לחצי

הממשלה וקבוצות עניין שונות. בעקבות התיקון לצו המועצות המקומיות איבדו היישובים את סמכויותיהם החוקיות, והם תלויים במועצה האזורית, שתחליט אלו סמכויות היא מוכנה להאציל להם⁸². מכלול התהליכים הללו מטשטש את הגוונים הייחודיים במושבים השונים ופועל להאחדת המגזר הכפרי⁸³.

המגמה של התחזקות המועצה האזורית מול היחלשות היישובים מעוררת דילמה אופיינית בנוגע לחשיבות היחסית של היעילות הכלכלית והשלטונית מול הדמוקרטיה המקומית: האם להעביר את כל סמכויותיהם של הוועדים המקומיים למועצה האזורית, בשם היעילות הכלכלית, או לשמור על מידה מסוימת של ניהול מקומי⁸⁴.

כיום חיים במושב, זה בצד זה, חקלאים במשרה מלאה, משקי בית המשלבים חקלאות עם פרנסות אחרות, ומשקי בית שאינם חקלאיים המהווים את רוב התושבים. כל זאת מעמיד בסימן שאלה את המשך קיומו של המושב כמרחב חקלאי או יצרני, לעומת הפיכתו לפרבר עירוני או ליישוב קהילתי

כיום, המושב הוא יישוב היברידי, שבו חיים זה בצד זה חקלאים במשרה מלאה, משקי בית המשלבים חקלאות עם פרנסות אחרות (בתוך המושב ומחוצה לו), משקי בית שחדלו לעסוק בחקלאות אך עודם חברים באגודה השיתופית, ומשקי בית שלא היו חקלאים מעולם, אינם חברים באגודה ואינם שותפים לדמוקרטיה הישירה בניהול היישוב. האוכלוסיות הלא-חקלאיות מהוות את רוב התושבים. כל זאת מעמיד בסימן שאלה את המשך קיומו של המושב כמרחב חקלאי או יצרני, לעומת הפיכתו לפרבר עירוני או ליישוב קהילתי.

המושב כמרחב חקלאי ויצרני

הגדרה ותיאור המצב הקיים

על פי המודל המקורי, המושב הוא קהילה חקלאית, שחבריה מתפרנסים מחקלאות, והמשק החקלאי מעורבבים זה בזה

המודל המקורי של המושב ראה במושב קהילה חקלאית, שחבריה מתפרנסים מחקלאות. המגורים ויחידות הייצור (המשקים החקלאיים) מעורבבים זה בזה, כאשר מבני המשק ממוקמים מאחורי בית המגורים, ויחדיו הם מהווים חלקה אחת, המכונה חלקה א'. זאת בניגוד ליישוב קהילתי, שהוא במהותו מרחב צרכני, לרוב אין בו שטחי תעסוקה ותושביו מתפרנסים ביישובים אחרים.

המושבים קיבלו אדמות מדינה למטרה מוגדרת, שעיקרה שימוש חקלאי⁸⁵. עם זאת, מזה

שנים רבות עוסקים חברי המושבים בפרנסות אחרות. עוד בטרם הקמת המדינה כבר היו פעילויות לא-חקלאיות במושבים, למשל מותג הריבות 778 (משק 77 ומשק 78) בבית יצחק. סקר של משרד החקלאות משנת 1965 הראה כבר אז כי כשליש מבעלי המשקים התפרנסו גם מעבודת חוץ⁸⁶. משנות ה-80 של המאה ה-20, על רקע משבר החקלאות, צמחו פעילויות כלכליות לא-חקלאיות בתחומי המושבים עצמם⁸⁷. כיום, עסקים כפריים רבים פועלים בתוך בית המגורים או בצמוד לו, במבני משק שיצאו מכלל שימוש, בנוסף או כתחליף לפעילות חקלאית⁸⁸.

בעולם המערבי, ובישראל בכלל זה, הופך המרחב הכפרי ממרחב חקלאי יצרני למרחב מעורב, המאופיין בהפחתת הייצור החקלאי וחיזוק תפקידי המרחב כספק שירותי פנאי וסביבה לאוכלוסייה העירונית

בעולם המערבי, ובישראל בכלל זה, מתרחשת בעשרות השנים האחרונות הבניה מחדש של המרחב הכפרי, ההופך ממרחב חקלאי-יצרני למרחב מעורב, המאופיין בהפחתת היקף הייצור החקלאי (בהשפעת מגבלות סביבתיות והצמצום בתמיכה הממשלתית בחקלאות), תוך חיזוק תפקידי המרחב כספק שירותי פנאי וסביבה לאוכלוסייה העירונית. בישראל כיום,

במרבית המושבים נשמר האופי החקלאי, הן כרכיב מרכזי בנוף הכפרי והן כמקור תעסוקה של חלק (קטן והולך) של המשפחות⁸⁹. בצד החקלאות יש במושב גם יזמויות מקומיות לא-חקלאיות, המביאות לידי ביטוי את אחד מרכיבי הבסיס של מודל המושב – יזמות בעסק המשפחתי.

משקי בית המבקשים להמשיך בחקלאות נדרשים לנקוט אסטרטגיות של גיוון תעסוקות ו/או גיוון הפעילות במשק החקלאי עצמו על מנת שיוכלו להתפרנס

כפועל יוצא של התייעלות החקלאות ירד מספר משקי הבית היכולים להתפרנס ממנה באופן מלא. משמעות הירידה ברווחיות החקלאות, בארץ ובעולם, היא כי משקי הבית המעוניינים להמשיך בה נדרשים לנקוט אסטרטגיות של גיוון תעסוקות (חקלאות ופעילויות כלכליות אחרות) ו/או גיוון הפעילות במשק החקלאי עצמו.

גיוון תעסוקות הוא אסטרטגיית הישרדות מרכזית של משקים חקלאיים רבים במדינות המפותחות, כאשר מיעוט קטן מתושבי הכפר מתפרנסים מחקלאות בלבד, ומרבית משקי הבית עוסקים בצד החקלאות בפרנסות ממקורות לא-חקלאיים⁹⁰.

במקביל, אוכלוסיות עירוניות עוברות להתגורר במרחב הכפרי, בעיקר באזורים הסמוכים לערים גדולות. אוכלוסיות אלו מעוניינות באורח חיים אידיאלי, שקט, קרוב לטבע, ואינן מעוניינות בפיתוח כלכלי מקומי (חקלאי ולא-חקלאי כאחד), ולעיתים פועלות לסכל הקמת

מיזמים כלכליים בתחום היישובים הכפריים⁹¹. האוכלוסיות העירוניות החדשות מאתגרות את עצם קיומה של החקלאות במושב, ובפרט של החקלאות היצרנית והמפרנסת, המתבטאת בחממות, בגידול בעלי חיים וכדומה, ענפים שבצד חשיבותם הקריטית לבטחון המזון כרוכים לעיתים בהשפעות סביבתיות או נופיות⁹². יש לציין, כי במדינות אחרות, למשל ארה"ב, קיימת חקיקה שמטרתה להגן על "הזכות לחקלאות" ("Right to Farm"). חקיקה מסוג זה מונעת את יכולתם של תושבים חדשים להגיש תביעות על מטרדים הנגרמים מפעילויות חקלאיות שגרתיות ומקובלות, שהתקיימו באזור לפני שהתושבים החדשים עברו להתגורר בו⁹³.

במושב בישראל, הירידה בתעסוקה החקלאית, הכניסה של תעסוקות לא-חקלאיות והכניסה המסיבית של אוכלוסיות עירוניות קרו מהר יחסית⁹⁴. השינוי המשמעותי חל בשנות ה-90 של המאה ה-20, בתגובה למשבר בחקלאות בשנות ה-80, ומאז המגמה נמשכת.

התרומות הייחודיות של החקלאות והיזמות הכפרית במושב

היזמות הכפרית הלא-חקלאית היא מנוע צמיחה חשוב באזורים כפריים בכל העולם המערבי, וממשלות רבות תומכות בה

ליזמות כפרית לסוגיה, כולל פעילות חקלאית, חשיבות מיוחדת באזורי פריפריה, שבהם חלופות הפרנסה מעטות. היזמות הכפרית הלא-חקלאית היא מנוע צמיחה חשוב באזורים כפריים בכל העולם המערבי, ומרבית ממשלות המערב מפעילות אמצעי מדיניות לסיוע ליזמים קטנים במרחב הכפרי⁹⁵. הרצון להחזיק קהילות חיות

ופעילות במרחבים כפריים פריפריאליים, על רקע צמצום אפשרויות הפרנסה מחקלאות, הוא הסיבה לתמיכתן של ממשלות רבות ביזמות כפרית. הישרדותו של המרחב הכפרי כמרחב חי ופעיל מותנית בתשתית הכלכלית המקומית שלו, שתכלול חקלאות יציבה ומפרנסת לצד פעילויות כלכליות מקומיות נוספות, באופן משלים ותורם להמשך הפעילות החקלאית במשק המשפחתי⁹⁶.

היזמות הכפרית המקומית מאפשרת לשמור על ערכי היצרנות של המשפחה והיישוב, שהם עמוד תווך במודל המושב. היסוד היצרני של המושב הוא שמיחד אותו מיישוב קהילתי, שמשמש "פרבר שינה" ואינו כולל תעסוקה משמעותית בתחום היישוב (ככלל, יישובים קהילתיים יכולים להתקיים רק בטבעת החיצונית של אזורי מרכז, שכן תושביהם צריכים לנסוע מדי יום לעבודה בעיר סמוכה; לא כך תושבי המושב, שיכולים להתפרנס בתחומי מחקלאות או מיזמות כפרית אחרת).

היזמות הכפרית המקומית מחזקת את הקשר בין התושבים ליישוב. עבור יזמים כפריים, הצמיחה הכלכלית והרחבת הפעילות אינן בהכרח יעדים ראשונים במעלה, אלא דווקא המגורים במרחב הכפרי, ולעיתים הפריפריאלי, תוך הפקת הכנסה סבירה, שתאפשר את

המשך המגורים במקום. בעלי עסקים מקומיים קטנים נוטים להיות מעורבים בחיי הקהילה ולתרום את חלקם לפעילות ציבורית מקומית⁹⁷.

במחקרים שנערכו בישראל נמצא, כי בחלק מהמקרים, העסק הלא-חקלאי הוא אמצעי להמשך הפעילות החקלאית, במיוחד כאשר העסקים הם נגזרי חקלאות (עיבוד תוצרת) או עסקי תיירות ופנאי, הנשענים על המשאבים החקלאיים⁹⁸. במחקר שנערך ב-2014 נמצא כי מרבית העסקים הכפריים הם עסקים זעירים. שטחם אינו עולה על 50 מ"ר, וב-75% מהם עובדים שני שכירים לכל היותר. העוסקים ביזמות כפרית ציינו בין תרומותיה החשובות את שימור נכסי המורשת באמצעות פעילות כלכלית ואת הגדלת הסיכוי להמשכיות המשקים החקלאיים⁹⁹.

השינויים שחלו במושב כמרחב חקלאי ויצרני

עד שנות ה-80 של המאה ה-20 רק מיעוט קטן של בעלי משקים במושבים בחרו להקים עסק לא-חקלאי בתחומי המשק עצמו, משום שפעילות כזו עמדה בניגוד לאידיאולוגיה החקלאית השלטת ולחוזי החכירה של המשקים¹⁰⁰.

את השינויים במושב כמרחב חקלאי ויצרני יש להבין על רקע שני תהליכים: התייעלות הייצור החקלאי, שהובילה לצמצום מספר החקלאים, והביקוש מצד כלל הציבור הישראלי למשאבי המרחב הכפרי למטרות פנאי ונופש

את השינויים במושב כמרחב חקלאי ויצרני יש להבין על רקע שני תהליכים: התייעלות הייצור החקלאי, שהובילה לצמצום משמעותי במספר החקלאים בעלי המשקים המשפחתיים, והביקוש הגובר מצד כלל הציבור הישראלי למשאבי המרחב הכפרי, הן למטרות מגורים והן למטרות נופש ופנאי¹⁰¹. ההרחבות במושבים הביאו אוכלוסייה לא-חקלאית למושב, וכך הלך וקטן שיעור החקלאים הפעילים מכלל תושבי המושב.

1.3 המושב כמודל מתכלל, המתפתח דינמית

הייחודיות של המושב מתבטאת בכך שהוא קושר ארבעה רכיבים – משק חקלאי משפחתי, פעילות שיתופית, מיקום מרחבי מוגדר, חקלאות ויצרנות – לכדי מודל אחד. כל אחד מהרכיבים כשלעצמו קיים גם בצורות התיישבות אחרות, אך רק המושב מתכלל את כולן.

חשיבותו של כל אחד מהרכיבים משתנה בהתאם למיקומו הגיאוגרפי של המושב – באזור המרכז או בפריפריה. במרכז קיימת חשיבות רבה למשק המשפחתי ולפעילות החקלאית כתורמים לאספקת המזון באזור המתאים ביותר לחקלאות בארץ (מבחינת תנאי הטבע והקרבה לשווקים). באזורי הפריפריה, בנוסף לחשיבותה הרבה של החקלאות, יש גם

המושב עשה כברת דרך מאז הקמת המושב הראשון, לפני 100 שנים. כעת יש לחשוב על אופי העתידי והתאמתו לשנים הבאות

חשיבות רבה לרכיבי ההתארגנות, הניהול המוניציפאלי והיזמות הכפרית כבסיס לאספקת שירותים ורמת חיים יישובית, פיתוח חלופות פרנסה, רשת ביטחון לתושבים ומזעור עזיבה הגירה למרכז.

כאמור, הדינמיות באופיו של המושב היא פועל יוצא של מתחים אינהרנטיים, ויש בה כדי

להעשיר את המודל ולגוון את צורות החיים בין מושבים שונים ובתקופות שונות. המושב עשה כברת דרך מאז הקמת המושב הראשון, לפני 100 שנים. כעת יש לחשוב מחדש על אופיו והתאמתו לשנים הבאות, ולקיים דיון שיביא להובלת השינויים המושכלים הנדרשים לתפקידו העתידי.

1.4 אפיון הבעיה הציבורית

הבעיה הציבורית שאיתה מתמודד נייר זה היא דחיפה מצד גורמי מדיניות שונים לשינוי מהותי במאפייניו הייחודיים של המודל המושבי והפיכתו ליישוב פרברי "רגיל"

השינויים שעברו ועוברים על המושב בישראל הם פועל יוצא של רצון החברים והתושבים, תהליכים רוחביים המתרחשים בחברה ובכלכלה הישראלית ומדיניות מכוונת מצד גורמי מדינה, המחייבים את החברים לפעול באופן מותאם למצב המשתנה. בנייר הנוכחי נתמקד באמצעי המדיניות הפועלים על מודל המושב.

בתמצית, הבעיה הציבורית היא דחיפה מצד גורמי מדיניות שונים לשינוי מהותי במאפייניו

הייחודיים של המודל המושבי והפיכתו לכדי יישוב פרברי "רגיל". להלן נסקור את היבטי המדיניות הנוכחית בנוגע לכל אחד ממאפייניו הייחודיים של המושב ואת כיווני השינוי שאליהם מכוונת מדיניותן של רשויות שונות.

המדיניות הנוכחית בנוגע למשק החקלאי המשפחתי

מדיניות משרד החקלאות בנוגע למשק החקלאי המשפחתי גובשה במסגרת הוועדה לבחינת המשק המשפחתי, שהתכנסה ב-2013. הוועדה שמה לה למטרה את חיזוק המשק המשפחתי, תוך התייעלות הייצור וחיזוק כושר התחרות. הועלו כמה דרכים למימוש מטרה זו. לשם טיפול באתגר של גיוס הון וקבלת אשראי למשק המשפחתי, הומלץ לבחון העדפה בהקצאות הון למשקים קטנים, הן דרך מנהלת ההשקעות בחקלאות והן במסגרת ההסכמים ארוכי הטווח אשר תומכים בהקצאות הון בחקלאות. הוצע לשפר נגישות להון ולעודד יצירת אפיקי אשראי ומימון חדשים בערבות המדינה. בנוסף, מתוך ההבנה כי

להתארגנויות חקלאים יתרונות רבים לשמירה על משקים משפחתיים קטנים, המליצה הוועדה לעודד הקמת התארגנויות אזוריות. דרך נוספת שהומלצה היא גיוון תעסוקתי באמצעות פעילויות לא-חקלאיות משלימות, שיוכלו לסייע למשק המשפחתי לשרוד את התנודתיות בענף החקלאות. בנוסף, הומלץ לפעול לעידוד השימוש בשירותי הייעוץ של הרשות לעסקים קטנים במשרד הכלכלה¹⁰².

כיום, משרד החקלאות מוביל עדיין את המדיניות שנקבעה בוועדה לבחינת המשק המשפחתי, אם כי עד כה יושמה מדיניות זו באופן חלקי בלבד. ההמלצות לעידוד השימוש בשירותי הייעוץ והליווי של הרשות לעסקים קטנים ולשיפור נגישות להון ועידוד יצירת אפיקי אשראי אומצו באופן מלא. ההמלצות בנושא העדפת משקים קטנים בהקצאות הון, עידוד התארגנויות והרחבת הגיוון התעסוקתי אומצו באופן חלקי¹⁰³.

**השמירה על המשק המשפחתי
אינה תופסת חלק משמעותי בדיון
הציבורי. נראה שמעצבי המדיניות
ומקבלי החלטות מושפעים
בעיקר מחשיבה על יתרונות לגודל,
התייעלות ותחרות**

ככלל, ניתן לומר, כי השמירה על המשק המשפחתי, הן מהיבטי מורשת הכפר והן בזכות תרומותיו הייחודיות לכלכלה ("יתרונות לקוטן"), למגוון מוצרי המזון ולתעסוקה באזורים כפריים מרוחקים, אינה תופסת חלק משמעותי בדיון הציבורי על החקלאות בישראל. להפך, התחושה היא שחלק מרכזי מתפיסת העולם של מעצבי המדיניות ומקבלי החלטות מושפע בעיקר מחשיבה על יתרונות לגודל, התייעלות

ותחרות. כחלק מתפיסה זו, יש ניסיון לקדם רכיבי מדיניות התומכים בהגדלת המשקים דווקא. לדוגמה, רפורמות בענף החלב, שאותן מקדם משרד האוצר לאורך שני העשורים האחרונים, פעלו להגדלת הרפתות ולאיחוד רפתות במשקים המשפחתיים לכדי רפת אחת "כמו קיבוצית". מדיניות פרו-אקטיבית של תמיכה במשקים הקטנים אינה קיימת למעשה, וזאת בניגוד למדינות רבות, למשל באיחוד האירופי, המפעילות אמצעי העדפה למשקים קטנים במתן תמיכה ממשלתית. אפילו רכיבי מדיניות שהיו יכולים לסייע ליצירת יתרונות לגודל תוך המשך קיום משקים קטנים, למשל באמצעות חיזוק התארגנויות חקלאים, נזנחו.

המדיניות הנוכחית בנוגע להתארגנויות חקלאים

המדינה לא התאמצה לשמור על השותפויות במושבים, אך גם לא פעלה לבטל אותן. המדיניות הכלכלית שנקטה הממשלה בעקבות המשבר הכלכלי של שנות ה-80 של המאה ה-20 הביאה אומנם אגודות שיתופיות רבות במושבים לנטוש את הקואופרציה ולעבור הפרטה, אך קשה לומר כי הייתה כאן מדיניות מכוונת של המדינה¹⁰⁴. הסרת תמיכת המדינה וההגנה על המגזר החקלאי הביאה להתנפצות הערבות ההדדית, הציפה

את ניגודי האינטרסים שהיו קיימים בין חברי המושב¹⁰⁵, ובין היתר הביאה לצמצום פעילותן הכלכלית המשותפת של חלק גדול מהאגודות.

כיום, מדינת ישראל ממשיכה להקצות קרקע מדינה חקלאית ומים לחקלאות לאגודות השיתופיות במושבים ולא ישירות לחקלאים הפעילים במושב (המהווים כ-35% מבעלי הנחלות החברים באגודות החקלאיות השיתופיות). לפי החלטות רשות מקרקעי ישראל יכולים חקלאים לרשום על שמם, באופן פרטי ונפרד מהאגודה, את חלקה א' (הכוללת את חלקת המגורים ובדרך כלל גם חלקה חקלאית הצמודה לה)¹⁰⁶.

קיים קונפליקט מתמשך בין מדיניות משרד החקלאות ופיתוח הכפר, אשר תומכת בהתארגנויות חקלאים, ובין משרדי ממשלה אחרים, הפועלים לפירוק התארגנויות קיימות

באשר לשאלה הכללית של התארגנויות חקלאים, קיים קונפליקט מתמשך בין מדיניות משרד החקלאות ופיתוח הכפר, אשר תומכת בעידוד הקמתן וחזוקן של התארגנויות חקלאים, ובין משרדי ממשלה וקובעי מדיניות אחרים, אשר מקדמים חקיקה וכלי מדיניות אחרים, הפועלים לפירוק התארגנויות קיימות על רקע הטענה כי הן פוגעות בתחרות ותורמות לעלייה ביוקר המחיה.

בשנים 2014-2015 הפעיל משרד החקלאות תוכנית ממשלתית לתמיכה בהתארגנויות חקלאים, קיימות וחדשות. במסגרת תוכנית זו בוצעו בדיקות היתכנות להקמת התארגנויות חקלאים, הוקמו 21 התארגנויות חדשות וניתן ייעוץ וליווי ל-15 התארגנויות קיימות. על אף הצלחתה של התוכנית היא הוקפאה ב-2016.

כיום, פרט למשרד החקלאות ולרשמת האגודות השיתופיות, אין אמירה מצד גורמים ממשלתיים בזכות הפעילות החקלאית המשותפת ותרומותיה לשמירת המשק המשפחתי, לייצוב אספקת המזון לכלל הציבור, לייעול הייצור והשיווק החקלאי ועוד

כיום, העיסוק הציבורי בהתארגנויות חקלאים הוא בעיקר על דרך השלילה, לכיוון פירוק המערכות החקלאיות המאורגנות. דוגמאות בולטות מהשנים האחרונות הן הרצון לסגור את מועצות הייצור, ביטול הפטור לענף החקלאות מהאיסור על הסדרים כובלים והתנגדות לתיאום הייצור בענף עוף הפטם¹⁰⁷. פרט למשרד החקלאות ולרשמת האגודות השיתופיות, אין אמירה מצד גורמים ממשלתיים בזכות הפעילות החקלאית המשותפת ותרומותיה לשמירת המשק המשפחתי, לייצוב אספקת המזון לכלל הציבור, לייעול הייצור והשיווק החקלאי ועוד.

למדיניות הנוכחית השפעה הן על החקלאים והן על הציבור כולו. למשל, צמצום הפטור מהאיסור על הסדרים כובלים צפוי למנוע התארגנות ענפית לשיווק משותף ולהביא לתלות

גבוהה של החקלאים במערכות העיבוד והשיווק, לניצול כלכלי של חקלאים קטנים, לסגירת משקים קטנים, לצמצום מגוון הגידולים והתחרותיות בייצור החקלאי ולתופעות נוספות, שאינן מתיישבות עם מערכות מזון בנות-קיימא¹⁰⁸.

המדיניות הנוכחית בנוגע למושב כצורת התיישבות

במדיניות הנוכחית קיימים רכיבים התומכים בזהות שבין המושב כיישוב לבין החקלאות והתארגנות החקלאים, לצד רכיבים המכוונים להפרדה ביניהם

במדיניות הנוכחית קיימים רכיבים התומכים בזהות שבין המושב כיישוב לבין החקלאות והתארגנות החקלאים (האגודה החקלאית שיתופית), לצד רכיבים אחרים המכוונים להפרדה ביניהם.

הרכיבים התומכים בזהות שבין היישוב, ההתארגנות והחקלאות הם ותיקים יחסית. הנחלה החקלאית במושב היא "חבילה"

הכוללת קרקע חקלאית ומגורים, שאין אפשרות לנתקם זה מזה. אחת המחויבויות של בעל נחלה היא חובת ההתגוררות בנחלה¹⁰⁹. רכיב זה, המבטא את הקשר בין החקלאות להתיישבות, שריר וקיים גם היום. גם לפי ההחלטות העדכניות של מועצת מקרקעי ישראל, חובה כי בנחלה תהיה לפחות יחידת דיור אחת, ולא ניתן לקיים נחלה חקלאית ללא מגורים.

על פי חוק ההתיישבות החקלאית תשכ"ז-1967 ופרשנותו הנוכחית, חברים באגודה חקלאית אחת יכולים להעביר זה לזה את הזכות לעיבוד קרקע חקלאית, אך מוטלות מגבלות על העברת קרקע חקלאית לעיבוד על ידי חקלאים שאינם חברים באגודה. הקרקעות החקלאיות מזוהות בדרך כלל עם יישוב מסוים, וליתר דיוק עם התארגנות החקלאים באותו יישוב, וחקלאים שאינם חברי אותה אגודה אינם יכולים להשתמש בקרקעות החקלאיות שלה, אלא באישור בהתאם לחוק ההתיישבות.

לעומת זאת, מבחינת האכלוס והניהול המוניציפאלי של המושב פועלת המדיניות לכיוון של ניתוק בין צורת היישוב להתארגנות החקלאית והחלפת מערכות הניהול העצמי השיתופיות במערכות מוניציפאליות כלל-מרחביות¹¹⁰. תהליך זה החל מוקדם יותר במושבים בהשוואה לקיבוצים, והוא גם יותר עמוק בהם.

במרבית המושבים קיים ועד מקומי, העוסק בנושאים מוניציפאליים, והאגודה החקלאית מתרכזת בעיקר בניהול הקרקע ומכסות המים ובפעילות העסקית

עד שנות ה-90 של המאה ה-20 מילאה האגודה החקלאית השיתופית, בנוסף לתפקידיה החקלאיים, גם תפקידים מוניציפאליים של ניהול המושב, בהתאם לחוק שקבע "זהות פרסונלית" בין הנבחרים העוסקים בנושאים מוניציפאליים בכובעם כ"ועד מקומי" ובין העוסקים בנושאים כלכליים

משקיים בכובעם כחברי ועד האגודה. לעומת זאת, כיום, בהמשך לשינוי חקיקה, שביטל למעשה את הזהות הפרסונלית, במרבית המושבים קם ועד מקומי נפרד, שחבריו נבחרים על ידי כלל התושבים ובידיו הסמכויות לעסוק בנושאים מוניציפאליים. האגודה החקלאית כמעט שאינה עוסקת בנושאים אלה, ומתרכזת בעיקר בניהול הקרקע ומכסות המים ובפעילותה העסקית.¹

הקמת הוועדים המקומיים נובעת מהגנה על זכויות הפרט של התושבים שאינם חברים באגודה, אך קיומם מונע למעשה את ניהול היישוב בדמוקרטיה ישירה. בנוסף, הפיצול בין הניהול הכלכלי למוניציפאלי עלול לפגוע בחוסן הכלכלי של היישוב, שכן לוועד המקומי אין בדרך כלל משאבים כלכליים לניהול היישוב

המדיניות הממשלתית פעלה לניתוק התארגנות החקלאים מניהול המושב, או ליתר דיוק, לא ייחסה חשיבות לקשר בין הארגון הכלכלי לארגון המוניציפאלי, שהוא רכיב מרכזי בזהות המושב. שינויי המדיניות שהביאו להקמת ועדים מקומיים נפרדים במושבים נובעים מהגנה על זכויות הפרט הדמוקרטיות של תושבי המושב שאינם חברים באגודה, אך קיומו של ועד מקומי פוגע למעשה בדמוקרטיה הישירה (הוועד המקומי, בניגוד לוועד האגודה, אינו כפוף לאספת החברים). בנוסף, הפיצול בין הניהול הכלכלי לניהול המוניציפאלי עלול לפגוע בחוסן

הכלכלי של היישוב ובשירותי הציבור, שכן לוועד המקומי אין בדרך כלל משאבים כלכליים לניהול היישוב. כך, פעמים רבות "נתמך" הוועד כלכלית על ידי האגודה החקלאית, שיש לה פעילות כלכלית ונכסים מניבים, שבעבר, כשהאגודה ניהלה את המושב, סייעו לממן גם תשתיות ופעילויות מוניציפאליות (גני ילדים, חוגים, תאורת רחוב, אחזקת דרכים, גינון וכו')¹¹¹. ועד מקומי יכול לממן פעילויות על בסיס מיסוי בלבד¹¹², שנקבע על ידי מוסדות המדינה בתעריף קבוע, ללא שיקול דעת מקומי, ונחשב בדרך כלל כנמוך מלספק את הצרכים. פעמים רבות, פיצול הוועדים פוגע בשירות לתושב בשל היעדר מקור מימון כלכלי. ככל שמרבית תושבי המושב הם חברי האגודה, יכולה האגודה, המייצגת את התושבים, לפתח פעילויות כלכליות משמעותיות, המאפשרות לממן את שירותי הציבור במושב. כך היה המצב בעבר, ואילו כיום, כאשר חברי האגודה הם מיעוט, עדיין הציפייה היא שהאגודה תשתתף במימון החסר לתקציב המוניציפאלי של היישוב. ייתכן שהגדלת מספר החברים באגודה יכולה לסייע ליישוב כולו לפתח פעילויות כלכליות משותפות ומשמעותיות, שיאפשרו לממן את צרכיו.

כדי להתמודד עם בעיה זו הוקמה בחלק מהמושבים "אגודה קהילתית" כישות ניהולית וולונטרית, היכולה לגבות מיסי תושב בהיקף הנקבע על ידי חברי האגודה עצמם. יוצא

¹ זאת בניגוד לקיבוצים רבים, שבהם יש זהות בין האגודה לוועד המקומי, כפועל יוצא של קליטת תושבים לחברות בקיבוץ.

**ביישוב כפרי קטן פועלים לעיתים
שלושה ארגונים ניהוליים:
האגודה החקלאית השיתופית,
הוועד המקומי והאגודה
הקהילתית, מה שעלול ליצור
חוסר יעילות ציבורית ולהוות פתח
לקונפליקטים פנימיים**

כי ביישוב כפרי קטן פועלים לעיתים שלושה ארגונים ניהוליים: האגודה החקלאית השיתופית, הוועד המקומי והאגודה הקהילתית (וזאת בנוסף למועצה האזורית, שהיא מטריית-העל המוניציפאלית). מצב זה עלול ליצור חוסר יעילות ציבורית ולהוות פתח לקונפליקטים פנימיים, בפרט כאשר מדובר באוכלוסיות שונות (חברי האגודה הוותיקים מול תושבי ההרחבה), עם מאפיינים תעסוקתיים ודמוגרפיים שונים ותפיסה שונה

בנוגע לתמונת העתיד הרצויה למושב¹¹³. מצד שני, בחלק מהיישובים שבהם פועלת אגודה קהילתית נמצא שזו דרך טובה להתגבר על הפער בין יכולתה של המועצה לספק שירותים מוניציפאליים ליישוב ובין רצונם של התושבים לשמור על רמת שירותים מקומית.

לדוגמה, לאורך השנים הייתה עמימות בנוגע לשימוש במבני ציבור במושב. בעבר סיפקו האגודות השיתופיות שירותים ציבוריים מקומיים. לאור קליטת תושבים רבים שאינם חברי אגודה, עלתה השאלה בנוגע לשימוש במבני ציבור ובשירותי ציבור שבבעלות האגודה על ידי תושבים שאינם חברים בה וזכויות הקניין בהם. המדינה הכריעה לטובת הפרדה בין האגודה החקלאית לשירותי הציבור במושב, ובשנת 2017 קיבלה מועצת מקרקעי ישראל את החלטה 1514, הגורעת את השטחים המיועדים למבני ציבור ממשבצת האגודה, וקובעת כי ככל שהשטחים יידרשו, וכחלק מחכירה לדורות של משבצת הקרקע, על האגודה להעמיד אותם לשימוש ציבורי של המועצה האזורית או הוועד המקומי.

יתר על כן, בעשורים האחרונים פועלת הממשלה להאציל סמכויות הולכות וגדלות למועצות האזוריות באמצעים חוקיים ותקציביים, וזאת על חשבון הוועדים היישוביים¹¹⁴. מדיניות זו הפוכה למצב ששרר בעבר, אז היו היישובים מרכז הכוח במרחב הכפרי, ואילו המועצות האזוריות היו כעין ארגון סמך של היישובים הכפריים לטובת אספקת שירותים הדורשים יתרונות לגודל¹¹⁵. במצב הנוכחי, היישובים (מושב וקיבוצים כאחד) מתקשים לנהל את חייהם הפנימיים מבחינה כלכלית (גביית מיסים, מתן שירותים). למועצה האזורית יש יכולת להאציל סמכויות ליישובים, אך לא תמיד מלווה האצלת הסמכויות בהעברת תקציבים. תהליך הריכוזיות במגזר הכפרי הוא הפוך לזה המאפיין את המדיניות הארצית, הפועלת לביזור סמכויות מהשלטון המרכזי לרשויות המקומיות¹¹⁶, ולשיתוף ציבור התושבים בתהליכי קבלת החלטות בנוגע לעתיד המקום שבו הם מתגוררים¹¹⁷.

¹¹³ דוגמה לכך היא בחירת ועדת הביקורת לוועד המקומי, שאינה נעשית בבחירה ישירה. המועצה האזורית בוחרת את חברי ועדת הביקורת מבין רשימת מומלצים שמוגשת לעיונה.

בכל הנוגע למקומן של החקלאות והיצרנות במושב, קיימים כיום הן רכיבי מדיניות התומכים בחקלאות והן רכיבי מדיניות המקטינים את תפקידה ואת היצרנות במושב, ומייצרים נתק בין חיי היישוב לחקלאות.

גם בכל הנוגע למקומן של החקלאות והיצרנות במושב, קיימים כיום הן רכיבי מדיניות התומכים בחקלאות והן רכיבי מדיניות המקטינים את תפקידה ואת היצרנות במושב, ומייצרים נתק בין חיי היישוב לחקלאות.

מאפיין ייחודי של המושב (בניגוד לקיבוץ או ליישובים חקלאיים אחרים) הוא הקרבה ההדוקה בין שטחי המגורים לעיסוק החקלאי. ביטוי מרכזי לכך הוא חלקה א', שהיא חלקת

מקרקעין הכוללת בדרך כלל הן חלקת מגורים והן חלקה חקלאית על אותו תא שטח. החלק החקלאי של חלקה א' כולל בדרך כלל אפשרות להקמת מבנים חקלאיים, כגון מבני שירות לחקלאות הצמחית (אחסון כלים חקלאיים ותשומות חקלאיות; מיון וטיפול ראשוני בתוצרת), מגורי עובדים זמניים בחקלאות וגידול בעלי חיים.

המדיניות הנוכחית שומרת על חלקות א' במתכונתן המסורתית. לדוגמה, לפי מדיניות רשות מקרקעי ישראל ניתן לרשום את חלקה א' באופן פרטני על שם החבר. חלקה א' נרשמת כיחידה אחת, הכוללת חלקת מגורים וחלקה חקלאית גם יחד, מה שמבטא את החשיבה על החבר במושב כבעל משק חקלאי ועל החקלאות כחלק בלתי נפרד מהמגורים במושב.

מצד שני, ההרחבות הקהילתיות במושבים, שהתפתחו בשנות ה-90 של המאה ה-20 על רקע המשבר הכלכלי והדמוגרפי במושבים, שחייב קליטה דחופה של תושבים חדשים, הביאו להצטרפותם של אלפי משקי בית לא-חקלאיים למגזר המושבי. משקי

בית אלה לא צורפו לאגודה החקלאית של המושב. כיום, תוכנית המתאר הארצית תמ"א 1/35 מאפשרת הקמה של עד 500 יחידות דיור בכל אחד מהמושבים, וזאת בהשוואה לכ-60-100 משקי בית במושב החברים באגודה וכ-20-30 משקי בית העוסקים בפועל בחקלאות. למעשה, מדיניות תמ"א 1/35 מאפשרת להפוך את המושבים ליישובים שבהם מרבית התושבים אינם חברי ההתארגנות החקלאית. בכך תהפוך קבוצת החברים באגודה למיעוט ביחס לכלל תושבי

מדיניות תמ"א 1/35 מאפשרת להפוך את המושבים ליישובים שבהם מרבית התושבים אינם חברי ההתארגנות החקלאית. כתוצאה מכך יידחק עוד יותר מקומה של החקלאות כתחום עיסוק של תושבי המושב

המושב, ויידחק מקומה של החקלאות כתחום העיסוק המרכזי של תושבי המושב. מצב זה

מביא לקונפליקטים בין החקלאים במושב לרוב הלא-חקלאי סביב העיסוק בחקלאות, הקרבה בין המשקים החקלאיים לאזורי המגורים וההשפעות הסביבתיות והנופיות הכרוכות בכך.

במאה ה-21 הכפר והחקלאות אינם אחד. בכל מדינות המערב חל תהליך פחות של החקלאות כענף מפרנס¹¹⁸, וחלה תפנית במדיניות המכוונת לאזורים הכפריים: מעבר ממדיניות חקלאית מגזרית למדיניות המעודדת מכלול פעילויות (חקלאיות, יצרניות אחרות וצרכניות) באזורים כפריים¹¹⁹.

במקביל, גם בישראל חל שינוי מדיניות לקראת תמיכה ביזמות כפרית לא-חקלאית במושבים¹²⁰. ועדת קדמון הוקמה במשרד החקלאות והמלצותיה, שפורסמו ב-1994, משמשות בחלקן עד היום כבסיס למדיניות הממשלה בנושא היזמות הכלכלית הלא-חקלאית במושבים¹²¹. המלצות ועדת קדמון מאפשרות להקים מבנה לפעילות לא-חקלאית (פל"ח) בהיקף של עד 500 מ"ר לנחלה במושב¹²². בהמשך למסמך זה הכינו ועדות מחוזיות תוכניות מתאר או מסמכי מדיניות בנושא, ואושרו תוכניות מתאר לפל"ח ביישובים כפריים או במועצות אזוריות. חלקים אחרים מדו"ח קדמון, למשל הקמת מנהלה לקידום המלצותיו, לא יושמו.

בניגוד למדינות רבות בעולם, המסייעות לפיתוח יזמות כפרית לא-חקלאית, מדינת ישראל לא עודדה באופן פעיל את היזמות הכפרית במושבים, אלא רק גיבשה כללי תכנון ומקרקעין, המאפשרים את קיומה באופן חוקי

בשנות ה-90, כפועל יוצא של נכונות הממסד לאפשר את פיתוח היזמות העסקית במושבים, קצב הצמיחה של העסקים הלא-חקלאיים היה גבוה: מכ-1,000 עסקים בשנת 1992 לכ-13,000 עסקים ב-2003¹²³. יש לומר, כי בניגוד למדינות רבות בעולם, המסבסדות ומסייעות לפיתוח יזמות כפרית לא-חקלאית, מדינת ישראל לא עודדה באופן פעיל את היזמות הכפרית במושבים, אלא רק גיבשה כללי תכנון ומקרקעין, המאפשרים את קיומה

באופן חוקי. אומנם מדיניות משרד החקלאות היא תמיכה בכלכלה המקומית וביזמות הכפרית¹²⁴, אולם מדיניות זו אינה מלווה בתמרוץ כלכלי.

חשוב לציין, שהמלצות ועדת קדמון היו נתונות במחלוקת מלכתחילה. השיח הציבורי מתרכז בנושאים כגון התחרות הכלכלית בין יישובים עירוניים וכפריים על נכסים מניבי ארנונה, ועל נכונות הטענה לפיה עסקים לא-חקלאיים מסייעים לקיום החקלאות. החשיבות הציבורית של קיום המושב כקהילה יצרנית הנושאת עוצמה כלכלית אינה נוכחת בשיח, המצייר פעילות זו בעיקר כנדל"נית, ולכן לא ראויה, או כמתכון להפיכת מושבים לאזורי תעשייה¹²⁵. כפועל יוצא, עד היום, הרשויות הקשורות לפיתוח יזמות כפרית (רשות מקרקעי ישראל, מנהל התכנון, משרד החקלאות, המועצות האזוריות, המושבים

**למדינת ישראל אין מדיניות
סדורה בנוגע לפיתוח עסקים
קטנים במושבים. אי-הבהירות
והסתירות במדיניות מביאות
לכך שמרבית העסקים הקטנים
במושבים פועלים שנים רבות ללא
היתר תכנוני וללא רישוי**

עצמם) מחזיקות כל אחת בעמדות שונות בסוגיה, ולמעשה אין למדינת ישראל מדיניות סדורה בנוגע לפיתוח העסקים הקטנים במושבים¹²⁶. לעיתים, גוף אחד אף מקדם שני היבטי מדיניות סותרים. למשל, החלטות מועצת רשות מקרקעי ישראל מאפשרות פעילות לא-חקלאית בנחלות, אך קובעות דמי עסקה גבוהים עד כדי כך שלזם הכפרי הקטן אין יכולת לעמוד בהם. אי-הבהירות והסתירות במדיניות מביאות לכך שמרבית העסקים הקטנים במושבים פועלים שנים רבות ללא היתר תכנוני וללא רישוי¹²⁷.

נדמה כי חלק מרשויות המדינה מעדיפות כי הפעילות הכלכלית במושב תתבסס על חקלאות, ובמידת האפשר, ללא יזמות כפרית לא-חקלאית. מצד שני, קיימים גם רכיבי מדיניות המערערים על הפעילות החקלאית במושב, ולכל הפחות גורמים לנתק בין מערך החיים, אזורי המגורים ומבני הציבור ובין הפעילות החקלאית (זאת בנוסף לצמצום בתמיכה בחקלאות, המקטינה את יכולת הפרנסה ואת מספר המתפרנסים ממנה). לדוגמה, תקנות החומרים המסוכנים – שימוש ליד מבנים (2005) קובעות מגבלות שונות על שימוש בחומרי הדברה במרחק 50-100 מטר ממבנים¹²⁸. מדיניות משרד החקלאות, הנובעת משיקולים וטרינריים ובריאות הציבור, קובעת מרחק של 30-100 מטר בין מגורים ואזורי פעילות אנושית ובין משקי בעלי חיים¹²⁹. תקנות משרד הבריאות קובעות מגבלות על השקיה בקולחין בסמיכות לאזור מגורים¹³⁰. מצרף הדברים הללו, המוצדקים בהיבט של בריאות הציבור, גורם לכך שהיכולת לקיים חקלאות בחלקות א' בסמיכות למגורים היא קטנה ומוגבלת לפעילויות חקלאיות ספציפיות בלבד (חממות ומבני תמך לחקלאות צמחית, כגון סככות לכלים ותשומות). הקשר הבלתי אמצעי בין המגורים לפעילות החקלאית, שהוא רכיב מרכזי במודל מושב, מעורער.

האוכלוסיות הלא-חקלאיות במושבים (כמו גם ביישובים חקלאיים אחרים) פועלות לצמצם את הפעילות החקלאית, מעבר לקבוע בתקנות¹³¹. משרדי ממשלה שונים פועלים בהקשר זה בכיוונים שונים (המשרד להגנת הסביבה מצדד בדרך כלל בתושבים, משרד החקלאות מנסה להגן על החקלאות)¹³².

לסיכום, נראה כי מדיניות הממשלה בישראל (או לפחות חלק מגורמי הממשלה) פועלת לצמצום קיומם של מקורות פרנסה משמעותיים במושבים עצמם: מחד גיסא, התמיכה בחקלאות הולכת וקטנה, וכפועל יוצא מכך מצטמצמת יכולת הפרנסה מהחקלאות וקטן מספר המתפרנסים ממנה. מאידך גיסא, אין מדיניות התומכת במקורות פרנסה לא-חקלאיים במושב, ונראה כי חלק מגורמי הממשלה פועלים להפיכת המושבים ליישובים

קליטתם של תושבים לא-חקלאיים רבים הופכת את המושב מיישוב שהחקלאות היא רציונל הקיום המרכזי שלו, ליישוב פרברי שבצידו חקלאות. החקלאים אומנם גרים ביישוב, אבל ליישוב כקהילה אין בעלות או אחריות על החקלאות שסביבו, והפעילות החקלאית נתונה בקונפליקט מול חלק מתושבי המושב

קהילתיים, המרוקנים ממקורות פרנסה מקומיים¹³³. קליטתם של תושבים לא-חקלאיים רבים פועלת להפיכת המושב מיישוב חקלאי, שהחקלאות היא רציונל הקיום המרכזי שלו, ליישוב פרברי שבצידו חקלאות (מאורגנת או לא מאורגנת). החקלאים מעבדי הקרקע אומנם גרים ביישוב, אבל ליישוב כקהילה אין בעלות או אחריות על החקלאות שסביבו, והפעילות החקלאית נתונה בקונפליקט מול חלק מתושבי המושב.

סיכום הבעיה הציבורית: המושב על פרשת דרכים

בשלושת העשורים האחרונים נמצאת ההתיישבות הכפרית בישראל בתהליך שינוי מבני, המלווה בדיון ציבורי, בדבר דמותו העתידית הרצויה של הכפר ובשימוש הרצוי במשאבי המדינה שנמסרו ליישובים החקלאיים

בשלושת העשורים האחרונים נמצאת ההתיישבות הכפרית בישראל בתהליך שינוי מבני, המלווה בדיון ציבורי במסגרות שונות, בדבר דמותו העתידית הרצויה של הכפר ובשימוש הרצוי במשאבי המדינה שנמסרו ליישובים החקלאיים¹³⁴. היעד המקורי של פיתוח הכפר בישראל – לשמש מכשיר להקמת הבית הלאומי של העם היהודי בארץ ישראל – מפנה מקומו

ליעדים כלכליים, צרכניים, סביבתיים ומתחום איכות החיים, בדומה למתרחש בעולם המפותח. נוצר פער הולך וגדל בין התפקודים שהמרחב הכפרי ממלא בפועל ובין המדיניות והמסגרות המשפטיות שעוצבו עבורו בראשית העידן הציוני¹³⁵.

המושב הופך ליישוב מגוון, שאינו מורכב רק מחקלאים, אלא מקבוצות חברתיות שונות, עם מגוון תעסוקות ועמדות. המושב אינו עוד רק מרחב חקלאי-יצרני, אלא גם מרחב עבור האוכלוסיות הלא-חקלאיות והתיירים המבקרים בו

המושב שיחק תפקיד חשוב במורשת ההתיישבות הישראלית ויצג חלק חשוב ממאפייני המרחב הכפרי הישראלי. מאז שנות ה-80 הופך המושב להטרונגי יותר ויותר בהיבטים חברתיים, כלכליים ומוניציפאליים. המושב הופך ליישוב מגוון, שאינו מורכב רק מחקלאים בעלי אינטרסים דומים, אלא מקבוצות חברתיות שונות, עם מגוון תעסוקות ומגוון עמדות בנוגע לעתיד היישוב.

מבנים ארגוניים מורכבים מהווים לעיתים אלטרנטיבה לאגודה החקלאית השיתופית הרב-תפקודית: ועד מקומי ואגודה קהילתית ברמת הניהול המוניציפאלית ומגוון התארגנויות בהיבט החקלאי-כלכלי. המושב אינו עוד רק מרחב חקלאי-יצרני, אלא גם מרחב צרכני עבור האוכלוסיות הלא-חקלאיות והתיירים המבקרים בו¹³⁶.

רכיבים מרכזיים במודל המושב, שיש להם תרומות ייחודיות לציבור הישראלי – כגון המשק המשפחתי, התארגנות החקלאים או החקלאות והיצרנות בכלל – אינם זוכים לדין ציבורי, ואם דנים בהם, הדיון הוא בעיקר על דרך השלילה. יתר על כן, המדיניות הנוכחית אינה מבחינה בין מושבים במרכז הארץ למושבים בפריפריה, על אף האתגרים השונים והחשיבות הדיפרנציאלית של רכיבים שונים במודל המושב בין המרכז לפריפריה.

המושב הולך והופך דומה לקהילות הכפריות בעולם המערבי. הרכיבים הייחודיים שעדיין שרדו הם חכירת קרקע לאום בצורה משותפת על ידי אגודה והמגבלות על העברתה לאחרים או ליורשים (פרט לבן ממשיך יחיד)¹³⁷. מצד אחד, לא מתקבל על הדעת שהמושב, על מגוון פעילויותיו הכלכליות הנוכחיות, יוסדר על פי צרכיו של המגזר החקלאי בלבד. בה בעת, לא ניתן להתעלם מחשיבותה של החקלאות לצביון ולאורח החיים של תושבי המושב¹³⁸. יש צורך לפתח דגם אינטגרטיבי, שיביא לידי ביטוי את צורכיהן של מגוון האוכלוסיות ואת תחומי הפעילות הכלכלית הקיימים במושבים כיום, מבלי לטשטש את המודל המושבי הבסיסי.

השינויים במושב ב-30 השנים האחרונות יצרו חוסר התאמה גדל והולך בין המבנה הארגוני הישן, שממשיך להתקיים, ובין המבנה הכלכלי-חברתי הנוכחי. תהליך השינוי, הבונה מחדש את המאפיינים הבסיסיים של המושב, מעלה ספקות בנוגע ליכולתו לשמור על זהותו כקהילה כפרית ייחודית בעתיד לבוא¹³⁹.

הבעיה הציבורית היא הסכנה של אובדן תרומותיו הסגוליות של המושב: אספקת מגוון פירות וירקות ייחודיים ומוצרי נישה, פיתוח תעשיית האגריטק הישראלית, תרומה לתחרותיות בחקלאות וקידום קהילות כפריות

הבעיה הציבורית היא הסכנה של אובדן תרומותיו הסגוליות של המושב כמודל חקלאי-כלכלי-התיישבותי ייחודי: תרומתם הייחודית של משקים חקלאיים משפחתיים לאספקת המזון בישראל, בדגש על מוצרים טריים בממשקי גידול אינטנסיביים, מגוון פירות וירקות ייחודיים ומוצרי נישה; התרומה לפיתוח תעשיית האגריטק הישראלית כפועל יוצא של הצורך בממשקים מתוחכמים להפקת יבול גבוה מיחידת שטח קטנה;

התרומה לתחרותיות בענף החקלאות בשל מספר רב של משקים קטנים; שמירה על החקלאים הקטנים מפני יציאה מהענף ו"רשת ביטחון" בין חקלאים קטנים כחלק ממסגרות של התארגנות ושיתופיות; קיום קהילות כפריות בעלות קיימות כלכלית, הון חברתי ועזרה

הדדית בפריפריה; קידום שיתוף הציבור בקביעת אורחות חיו כחלק מהתארגנויות בעלות דמוקרטיה השתתפותית; היותו אחד מנכסי המורשת של הכפר הישראלי, מודל ייחודי שפותח על ידי התנועה הציונית ושניתן ליישמו במקומות רבים אחרים בעולם, שבהם יש צורך בפיתוח חקלאי-כפרי.

האם המושב (או חלק מהמושבים) יוכל לשמור על המודל המקורי? או שאולי יש לשנותו וליצור מודל ייחודי חדש? כיוון ההתפתחות תלוי במידה רבה במדיניות הממשלתית ובערך שיוחס לחיזוק המודל הייחודי של המושב אל מול מגמות של עיור ופרבור המרחב הכפרי, אך גם בשינויים ובהחלטות שיתקבלו בתנועת המושבים ובמושבים עצמם.

פרק 2:

מה רוצים להשיג?

2.1 מטרת המדיניות המוצעת

מטרת המדיניות המוצעת היא חיזוק תרומתו הסגולית של המושב לאספקת מזון טרי ומגוון, לפיתוח האגריטק, לתחרותיות ולרשתות ביטחון בענף החקלאות התנודתי, ולקיום קהילות בעלות צמיחה כלכלית, הון חברתי ודמוקרטיה השתתפותית

מטרת המדיניות המוצעת היא חיזוק תרומתו הסגולית של המושב לאספקת מזון טרי ומגוון, לפיתוח האגריטק, לתחרותיות ולרשתות ביטחון בענף החקלאות התנודתי, ולקיום קהילות בעלות צמיחה כלכלית, הון חברתי ודמוקרטיה השתתפותית.

על מנת להשיג מטרה זו יש להתאים את מודל המושב לדרישות הזמן הנוכחי, מבלי לאבד את תמצית מאפייניו, באופן שיאפשר למודל המושב להמשיך ולהיות רלוונטי ותורם גם בעשור השלישי של המאה ה-21.

לצורך כך, יש לאבחן את רכיבי המושב המהותיים, לזהות את הרכיבים הרלוונטיים – אלה שתורמים לו כבר כיום ויידרשו בעשורים הבאים – ולקדם כלים לחיזוקם בתהליך הדרגתי לאורך זמן.

מה אפשר לעשות?

3.1 בחינת תרחישים וחלופות למודל המושב

טענת הנייר הנוכחי היא כי כוחו של מודל המושב נובע מהחיבור והסינרגיה בין חלקיו, שערכה עולה על ערכיהם הנפרדים. עם זאת, כל אחד מרכיבי המושב נמצא תחת שינוי (או סימן שאלה), בין אם בצורה "טבעית", כפועל יוצא של תהליכים בחברה הישראלית, ובין אם בצורה מכוונת, כתוצאה של מדיניות.

להלן נבחן כמה תרחישים לעתיד המושב: מה היה קורה אילו היו מנתקים חלק מרכיבי המודל המושבי – איזה יישוב היינו מקבלים? איזו חקלאות, אם בכלל, הייתה בו? מהם היתרונות והחסרונות למושבים ולציבור הישראלי כולו? ניתוח התרחישים, שכל אחד מהם מתאר פגיעה באחד מהרכיבים המרכזיים של מודל המושב, יעזור להבין את שעשוי לקרות למושבים ואת יתרונותיהם וחסרונותיהם של מצבים עתידיים שונים, תחת בחירות מדיניות שונות.

תרחיש א': המשק המשפחתי במושב

ככל שתמשיך ותתחזק המגמה הנוכחית, של קידום יתרונות לגודל בחקלאות, המושב ימשיך אומנם להיות יישוב חקלאי ושיתופי, אך יחידות הייצור החקלאיות ילכו ויגדלו: המשקים המשפחתיים גדלים, או, לחלופין, העיבודים נעשים במשותף על ידי האגודה או קבוצות של חקלאים חברי האגודה. במצב זה, המושב הולך ונהיה דומה יותר ויותר לקיבוץ.

היתרונות של תרחיש זה הם חקלאות יציבה ורווחית יחסית, בשל היתרונות לגודל: כוח מיקוח מול השוק, המאפשר לגבות מחירים גבוהים יותר עבור התוצרים חקלאיים או לרכוש תשומות במחירים נמוכים יותר, ויעילות בניהול ובשימוש במיכון, בתשתיות ובעובדים.

החסרונות של תרחיש זה הם אובדן התרומות הייחודיות של המשק המשפחתי: הגידולים האינטנסיביים, כגון גידולי חממות וירקות טריים (מלפפון, עגבנייה, פלפל, חציל, קישוא וכו'); פירות המחייבים קטיף ידני מסיבי (זיתים למאכל, ענבים למאכל); גידולי נישה מיוחדים, שמגדלים אותם על שטחים קטנים עבור פלחי שוק קטנים; או חקלאות מתוחכמת, עם תוצרת גבוהה ליחידת שטח, כגון חקלאות הידרופונית, שהיא בסיס לחידושי אגריטק.

כאשר המשק גדול מבחינת שטחו, מנהל המשק אינו יכול להתעסק בגידולים המיוחדים והאינטנסיביים הללו, הדורשים ניהול צוותי עבודה גדולים ליחידת שטח, דיוק מרבי בתשומות ובבקרה אקלימית, הון השקעה גבוה ליחידת שטח וכו'.

יש לזכור כי חלק מהגידולים האינטנסיביים הללו הם מוצרי בסיס בתזונה הישראלית (מלפפון, עגבנייה, פלפל, ענבים, זיתים ועוד), ולכן לחיזוק המשק המשפחתי יש חשיבות בהיבט של בטחון המזון. גם למגוון יש חשיבות בהיבט של תזונה בריאה.

בנוסף לגידולים המגוונים והייחודיים, הגדלת המשקים החקלאיים מצמצמת את היבט היזמות האישית והתחרותיות בחקלאות. קיומן של מספר גדול של יחידות ייצור קטנות הוא תנאי לקיום שוק תחרותי. הגדלת יחידות הייצור יכולה להביא לכך, שבמקום כ-17,000 משקים חקלאיים, הפעילים כיום בישראל¹⁴⁰, יהיו כ-700 עד 800 משקים חקלאיים בלבד (כמספר היישובים הכפריים-חקלאיים בישראל¹⁴¹). מגמה זו תגדיל את הריכוזיות בישראל, שהיא אחת הסיבות ליוקר המחיה.

החלופות בתרחיש זה:

החלופות לרכיב המשק המשפחתי (במושב: 1) "יתרונות לגודל" - המשך המגמה של הגדלת המשקים; (2) הכרה ציבורית בתרומותיו הייחודיות של המשק המשפחתי, תוך יישום כלים לחיזוקו ולהגנה עליו

1. תמיכה במגמות הקיימות של הגדלת המשקים, קידום התפיסה של "יתרונות לגודל" כקריטריון מדיניות מרכזי ועידוד אקטיבי להגדלת המשקים בחלק מהענפים (חלופת "עסקים כרגיל", המשך המצב הקיים).
2. הכרה ציבורית בתרומות הייחודיות של המשק המשפחתי ("יתרונות לקוטן") ויישום כלים לחיזוקו ולהגנה עליו, למשל:

א. כלים כלכליים – המשך קידום המלצות הוועדה לבחינת המשק המשפחתי (2013): העדפה בהקצאות הון דרך מנהלת ההשקעות בחקלאות ובהסכמים ארוכי הטווח בחקלאות; שיפור הנגישות להון ויצירת אפיקי אשראי ומימון חדשים בערבות המדינה; עידוד השימוש בליווי הרשות לעסקים קטנים; עידוד התארגנויות חקלאים; הרחבת הגיוון התעסוקתי באמצעות פעילויות לא-חקלאיות משלימות.

ב. כלים מתחום החדשנות החקלאית – שיפור הרווחיות והתחרותיות של משקים קטנים באמצעות מו"פ והדרכה, המתמקדים בחדשנות ובייעול הפיריון ליחידת שטח, פיתוח גידולי נישא מגוונים ורווחיים, מענקי השקעות למבנים חקלאיים המשפרים את היבול ליחידת שטח, קידום תוכניות מתאר המאפשרות הקמת מבנים חקלאיים.

תרחיש ב': התארגנות החקלאים במושב

ככל שהתארגנויות החקלאים במושבים ילכו ויחלשו, הפעילות החקלאית תהפוך ליותר ויותר אינדיבידואלית. בתרחיש קיצון, מדינת ישראל תחליט להפסיק להחכיר קרקע לאגודות החקלאיות במושבים, ותחל להחכיר ישירות לחקלאים עצמם. המושב יהפוך ליישוב חקלאי

שיש בו משקים משפחתיים קטנים, אך הם אינם מאורגנים יחד. מצב זה דומה למצבן של מושבות ששמרו על מאפיינים כפריים ופעילות חקלאית, כגון בנימינה-גבעת עדה, זכרון יעקב, ראש פינה ויסוד המעלה, או של יישובים ערביים כפריים.

היתרונות של תרחיש זה הם, לכאורה, חיזוק התחרותיות של החקלאים, כאשר כל אחד מהם מתנהל בפני עצמו, בהתאם לכישרונותיו וליכולותיו. בפועל, ניתן להניח כי ללא רשתות ביטחון או תמיכה הדדית יפגעו כוחות השוק בחלק גדול מהחקלאים הקטנים. המשמעות של פגיעה זו עלולה להיות סגירה של משקים מסוימים לצד הגדלה יתרה של משקים אחרים, מה שיביא את התוצאות הלא רצויות הכרוכות באובדן משקים משפחתיים. הגבלת ההתארגנויות תביא בסופו של יום לצמצום התחרות דווקא, עקב יציאה של משקים משפחתיים רבים מהמשחק והגדלת המשקים המעטים שישארו. יש לומר, כי מתוך הכרה ביתרונותיהן של התארגנויות חקלאים, בפועל יש במושבים התארגנויות וולונטריות רבות.

החלופות בתרחיש זה:

החלופות להתארגנות החקלאים (במושב: 1) ללא התערבות; (2) חיזוק התארגנויות חקלאים שונות במושבים; (3) חיזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים; (4) חיזוק התארגנויות אזוריות של משקים מושביים

בתרחיש זה יש מגוון כלי פעולה, חלקם מהווים חלופות ואת חלקם ניתן לקדם במקביל.

1. ללא התערבות וללא פגיעה – הממשלה אינה מתערבת ואינה מעודדת באופן פעיל התארגנויות של חקלאים, אך גם אינה פוגעת ביכולתם הנוכחית להתארגן ("חלופת אפס", היינו ללא התערבות מצד המדינה). משמעותה של חלופה זו היא כי התארגנויות חקלאים יצמחו באופן ספונטני בלבד, על בסיס רצונם ופועלם של החקלאים, וללא עידוד ממשלתי פעיל.

חלק ממדיניות זו הוא שמירת המצב הקיים, תוך הימנעות משינוי החוק והסביבה הארגונית באופן שיפגע ביכולתם של חקלאים להתארגן.

2. חיזוק התארגנויות חקלאים שונות בתוך המושבים – קבוצות חקלאים המתארגנות בענפים שונים או לטובת פעילויות חקלאיות שונות, ללא זיקה הכרחית לאגודה החקלאית השיתופית שהיא המושב (חלופת חיזוק פרו-אקטיבי של המגמות הקיימות). חיזוק ההתארגנויות ייעשה באמצעות ליווי והדרכה מקצועית, העדפת התארגנויות חקלאים בקבלת תמיכות ממשלתיות ושינויים חקיקתיים ומנהליים התומכים בהתארגנויות חקלאים¹⁴².

¹ חשוב לציין, שבחלק גדול מהמושבות הללו קיימים ארגוני חקלאים פעילים, וולונטריים או מוניציפאליים (ועדה חקלאית ברשות המקומית).

3. חיזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים – בשונה מחלופה 2, הכוונה בחלופה זו היא להתמקד בעיקר באגודות החקלאיות-שיתופיות להתיישבות ולחזק את פעילותן בתחומים חקלאיים, למשל: טיפול משותף בתוצרת, שיווק משותף, רכישת תשומות משותפת, בעלות משותפת על כלים חקלאיים וכדומה, כך שלאורך זמן היא תחליף חלק מההתארגנויות החקלאיות החלופיות בתוך המושב, ואף ייתכן שתחזור לתפקד כמו האגודות המושביות של לפני משבר שנות ה-80. כלי זה מתאים במיוחד למושבים שבהם מרבית החקלאים עוסקים בענף אחד. באגודות שבהן מיעוט חקלאים משפחתיים פעילים, לעודד עיבודים חקלאיים על ידי האגודה השיתופית (במתכונת הדומה לקיבוץ), במקום במתכונת פרטנית. מוצע לאפיין את האגודות המושביות ולהציע הדרכה והכוונה ייעודית: במושבים המתמחים בגידול מסוים – לסייע לאגודה לקחת על עצמה תפקידים כלכליים; ובאגודות שבהן יש מעט חקלאים פעילים – לסייע לאגודה לרכז את העיבודים החקלאיים בכוחות עצמה. מוצע לייצר (במשרד החקלאות, אצל רשמת האגודות או כשיתוף פעולה של השניים יחד עם התנועות המיישבות והמועצות האזוריות) כלי שיאפשר לאגודות המושבים לקבל ליווי וחניכה, לטובת זיהוי התפקידים שבהם הן יכולות להרחיב פעילותן וייעוץ כיצד לקדם את הדברים¹⁴³. בנוסף, מוצע כי יפותחו כלים "לשיווק" סיפורי ההצלחה של אגודות פעילות, לטובת פעילותן של אגודות נוספות. גם פיתוח כלים שיווקיים אלה ייעשה באמצעות שיתוף פעולה של הגורמים הרלוונטיים.

4. חיזוק התארגנויות אזוריות של משקים מושביים. הקמה (מחדש) של ארגונים אזוריים מושביים לטובת טיפול בתוצרת חקלאית או שיווק משותף. לחלופין, שיתוף מושבים, או חקלאים מושביים גדולים, **כבעלים** בארגונים האזוריים הקיבוציים, בענפים הרלוונטיים (כאלו שגם הקיבוצים וגם החקלאים המושביים הגדולים עוסקים בהם, למשל ענף הפטם, רפת החלב, פרדס, אבוקדו וכו').

תרחיש ג': הניהול היישובי במושב

במצב שבו נחלש הקשר בין המושב כיישוב ובין החקלאות וההתארגנות, המושב הופך דומה לכפר הקיים במקומות רבים בעולם (ובמגזר הערבי בישראל): יישוב שמרבית תושביו אינם חקלאים, שסביבו קיימת חקלאות, וייתכן שחלק מהחקלאים מתגוררים ביישוב, אבל אין קשר למעשה בין היישוב כישות מוניציפאלית ובין החקלאות. גם התארגנות חקלאים, ככל שקיימת, אינה קשורה ליישוב ולניהולו המוניציפאלי. החקלאים מתארגנים על בסיס ענפי הגידול, על בסיס צורך (למשל אגודת מים), לטובת רכישות משותפות או מטרה מוגדרת אחרת, וההתארגנות כוללת חקלאים המתגוררים ביישובים שונים.

תרחיש זה מבטא למעשה את המצב הקיים, בהיבטים מסוימים, בחלק מהמושבים. בחלק מהמושבים קמו שכונות קהילתיות גדולות שלתושביהן אין זיקה לחקלאות, ולעיתים הן

כוללות משקי בית רבים יותר ממספר החברים באגודה השיתופית או העוסקים בחקלאות. היתרון של מצב זה, מבחינת הציבור, הוא האפשרות של משקי בית מסוימים (בדרך כלל העשירים יותר) לקיים אורח חיים פרברי, בבית צמוד קרקע בסמוך למטרופולין, ללא צורך לעסוק בחקלאות או להיות חברים באגודה כלכלית, על כל החובות והזכויות המשתמעות מכך. מבחינת המושב, לעיתים יש יתרון ביכולת לספק יחידות דיור לבני המושב בתנאים מועדפים.

מצד שני, הניתוק בין היישוב להתארגנות החקלאית יכול לייצר מצבים לא רצויים. נוצרים מאבקים בין חברי האגודה לתושבים הלא-חקלאים על פיתוח נכסים כלכליים, אספקת שירותי ציבור במבנים בבעלות האגודה, מימון פעילויות ושירותי ציבור על ידי האגודה ועוד. לאורך זמן עלולה המדינה לשאול האם נכון ומוצדק כי האגודה, שרק מיעוט מתושבי המושב חברים בה, תמשיך להיות המחזיקה ומקבלת ההחלטות היחידה על הקרקעות החקלאיות של המושב. במצב דברים זה ייתכן שראוי לשאול, האם ניתן לחזור ולייצר קשר הדוק יותר בין ההתארגנות החקלאית למכלול תושבי המושב.

החלופות בתרחיש זה:

החלופות לניהול היישובי של המושב: (1) המשך המצב הקיים - המושב כיישוב קהילתי עם אגודה חקלאית קטנה; (2) קליטת כל התושבים כחברים באגודה, אך ללא זכויות באמצעי הייצור החקלאיים; (3) קליטת התושבים באגודה, חלקם כחקלאים חדשים עם יכולת להשתמש בקרקע ומים לחקלאות

1. המושב כיישוב קהילתי עם אגודה חקלאית קטנה – המשך המצב הקיים, לפיו מרבית אוכלוסיית המושב, היכולה לגדול ל-500 משפחות ויותר, איננה חברה באגודה החקלאית השיתופית ומנוהלת על ידי ועד מקומי ועל ידי המועצה האזורית במתכונת מוניציפאלית "עירונית" (חלופת "עסקים כרגיל", המשך המצב הקיים). בתוך המושב ישנה קבוצה קטנה יחסית, של 60-100 משפחות, החברות באגודה חקלאית שיתופית, בעלות זכויות

בקרקעות המושב ומתנהלות בדמוקרטיה השתתפותית באמצעות אספת חברים. בתרחיש זה, ייתכן שניתן לפתח, לצד האגודה החקלאית השיתופית, מסגרות נוספות של דמוקרטיה השתתפותית, ולשתף את מכלול ציבור התושבים במושב בהחלטות על עתידו.

2. המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב – קליטת כל תושבי המושב לחברות באגודה, בדומה למהלך הנוכחי בקיבוצים, המחייבים משפחות חדשות להתקבל לחברות באגודה. בתנועת המושבים יש כ-15 מושבים, שבהם, בעת הקמת השכונות

הקהילתיות, נקלטו המשפחות החדשות לחברות באגודה (ללא זכויות באמצעי הייצור החקלאיים). מודל זה נחשב מוצלח במושבים שבהם הוא פועל (מזה כ-20 שנה), שכן הוא מגדיל את תחושת השותפות והניהול היעיל של היישוב. במושבי הגולן ישנה כיום קליטה של תושבים חדשים כחברים¹⁴⁴. ניתן לקלוט את החברים החדשים בסטטוס שונה מסטטוס הוותיקים. החברות לא תותנה בבעלות על נחלה (יהיה סטטוס "חבר חוכר נחלה" וסטטוס "חבר חוכר מגרש"), החברות לא תקנה זכויות באמצעי הייצור החקלאיים (קרקע או מים), אך כן תקנה זכות להשתתף בדמוקרטיה ההשתתפותית (אספת חברים), זכות בעלות ושימוש במבנים ובשירותי הציבור הכלליים (גני ילדים, מתקני ספורט, בית העם, בית עלמין וכו'), וייתכן שגם השתתפות בעסקאות כלכליות עתידיות של האגודה (למשל הקמת חווה סולארית).

3. המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב חקלאי – בנוסף לקליטת תושבי המושב לחברות באגודה בסטטוס נפרד וללא זכויות באמצעי הייצור החקלאיים, ובנוסף לתמריצים ולמעטפת תמיכה בבנים ממשיכים של בעלי הנחלות הוותיקים, מוצע לשקול קליטת תושבי ההרחבות המעוניינים לעסוק בחקלאות כחברים באגודה החקלאית השיתופית, באופן שיאפשר להם שימוש באמצעי הייצור החקלאיים (קרקע ומים) לחקלאות, כפי שמקובל לחברים הוותיקים בעלי הנחלות. בשנים האחרונות ישנו ביקוש גדול לעיסוק בחקלאות גם בקרב אנשים שלא גדלו במגזר החקלאי¹⁴⁵. במושבי הגולן נעשית קליטת חקלאים חדשים כחברים במושבים כחלק מתוכנית אזורית להוספת נחלות חקלאיות והכשרת קרקעות חקלאיות חדשות¹⁴⁶. קליטה של חקלאי חדש באגודה ותיקה יכול להביא למצב של "זכייה לכל" (win-win): לספק לחקלאי החדש מעטפת להישען עליה (ידע ועזרה מצד החקלאים הוותיקים, תשתיות חקלאיות משותפות של המושב), ו"דם צעיר" לאגודה הוותיקה, שיחדש את פניה. במושבים שאינם בשיא הרווחיות החקלאית (למשל, עוסקים בעיקר בגידולי שדה פחות רווחיים) יכולים להיות גם יתרונות כלכליים לקליטת חקלאים חדשים באגודה, שבדרך זו תוכל להגדיל את ההכנסות מחקלאות. סביר להניח שהחקלאים החדשים יעסקו בענפים אינטנסיביים (מטעים או חממות), כך שההכנסות מחקלאות יכולות להיות מוכפלות ואף יותר מכך, בהשוואה למצב של גידולי שדה בלבד. אם ניתן יהיה לפתח כלי, שיאפשר להעביר חלק מגידול ההכנסות הללו לאגודה ולחברים הוותיקים, ייווצר תמריץ אמיתי לאגודות לקלוט חקלאים חדשים¹⁴⁷. סביר להניח שכלי זה יהיה בשימוש במקרים ספורים בלבד, אך עם זאת ייתכן שהוא חשוב ביותר כהצהרת כוונות של חברי האגודה בדבר נכונותם לאפשר להגדיל את מעגל העוסקים בחקלאות ובעלי הזיקה לחקלאות לכל תושבי המושב.

מושב ללא חקלאות או יצרנות הוא יישוב קהילתי: יישוב קטן מבחינת היקף האוכלוסייה, הממוקם במרחב בעל אופי כפרי, אך לא מתרחשת בתחומו פעילות יצרנית משמעותית. אין בו שטחי תעסוקה ואין שטחים חקלאיים או פעילות חקלאית. התושבים מתפרנסים בערים סמוכות ולא ביישוב עצמו.

ניתן להניח כי זהו תרחיש קיצון, שהמושבים רחוקים מאוד מהתממשותו. אומנם במרבית המושבים חלק מהאוכלוסייה אכן מתפרנסת מחוץ למושב או בפרנסות לא-חקלאיות, אך המושבים שומרים על זיקה חזקה לחקלאות מעצם קיומן של כ-25 עד 35 משפחות חקלאיות בכל מושב¹⁴⁸ וקיומה של אגודה חקלאית שיתופית ששומרת על האינטרסים החקלאיים (גם אם חלק מחבריה אינם חקלאים בפועל).

היתרון של מימוש תרחיש זה מבחינת תושבי המושב שאינם חקלאים הוא השגת איכות חיים כפרית, סביבה שקטה ללא מטרדים (רעש, עומסי תחבורה, ריחות, חומרי הדברה וכו'), כל אותן השפעות של חקלאות ופעילות כלכלית אינטנסיבית). עם זאת, יש לציין כי יישוב קהילתי ללא חקלאות או יצרנות יכול להתקיים לאורך זמן רק באזורים הסמוכים לערים, כלומר אזורים שבהם תושבי היישוב יוכלו לישון בו אך לעבוד בעיר סמוכה.

באזורי פריפריה, קהילות כפריות בנות-קיימא לא תוכלנה להתקיים ללא תשתית כלכלית מקומית מגוונת, שהחקלאות תופסת בה מקום מרכזי, לצד פעילויות כלכליות מקומיות אחרות (ככל שניתן לפתח כאלו; באזורי פריפריה אין בדרך כלל הרבה חלופות פרנסה פרט לחקלאות).

בנוסף לכך, יש לזכור כי חלק חשוב מהיישובים החקלאיים בישראל נמצאים בקרבה למטרופולין, וכי האזורים העירוניים בישראל הולכים ומתרחבים. אם נבטל את החקלאות בכל המושבים הסמוכים לערים ונהפוך את מרביתם ליישובים קהילתיים נטולי חקלאות, יהיו לכך השפעות מרחיקות לכת על היקפי הקרקע החקלאית המעובדת, היקף התוצרת החקלאית המקומית, בטחון המזון ואספקת המזון, במיוחד של גידולי הירקות והפירות האופייניים למושבים.

החלופות בתרחיש זה:

1. המושב כיישוב קהילתי שלצידו פעילות חקלאית – המשך חידוד ההבחנה וההפרדה בין הפעילות החקלאית לקהילה המושבית (חלופת "עסקים כרגיל", המשך המצב הקיים). המשך קידום חקיקה והחלטות מדיניות, שפועל יוצא שלהן הוא הרחקת הפעילות החקלאית מאזורי המגורים (הגדלת מרחקי הפרדה בהקשר של ממשקים חקלאיים כגון הדברה, השקיה בקולחין, גידול בעלי חיים; קביעת כללים נוקשים בנוגע למטרדים סביבתיים הנובעים מחקלאות, למשל ריחות; קבלת החלטות שמשמעותן

**החלופות למקומה של החקלאות
והיצרנות במושב: (1) המשך
ההפרדה בין הפעילות החקלאית
לקהילה; (2) חיזוק הקשר בין
המושב לחקלאות וחיזוק הזיקה בין
כלל התושבים לשטחים החקלאיים,
כולל קליטת חקלאים חדשים
לאגודות הוותיקות**

צורך בהגדלת משקי בעלי החיים, כפי שמקודם ברפורמות האחרונות בענף הרפת, כך שלא יוכלו להמשיך להתקיים בחלקות א'). המשך המצב לפיו למרבית המשפחות במושב אין זיקה כלשהי לחקלאות, והחקלאים הפעילים הם מיעוט קטן (20-30 משפחות מתוך כ-500 משפחות ויותר של תושבי המושב).

2.

המושב כיישוב חקלאי – כדי לחזור ולחזק את הקשר בין המושב לחקלאות

ואת האחריות והזיקה הישירה בין מכלול תושבי המושב לשטחים החקלאיים שמסביבם נדרשים כלים משני תחומים:

א. כלים מתחום הפעילות החקלאית והממשק עם המגורים – הכרה ציבורית

בחשיבות הקשר בין חקלאות להתיישבות במושב וקידום מדיניות שתאפשר את המשך הפעילות החקלאית לסוגיה בסמיכות לאזורי המגורים במושבים. למשל, החלת כללים סביבתיים שונים במושבים בנוגע לממשק בין חקלאות לאזורי מגורים בנושאים שאינם מהווים איום על בריאות הציבור.

ב. כלים מתחום הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב – הגדלת

מעגל החקלאים הפעילים במושב באמצעות תמריצים ומעטפת תומכת בחקלאים צעירים שהם בנים ממשיכים; עידוד שותפויות במשקים החקלאיים בין בעלי נחלות לתושבי ההרחבות הקהילתיות, כך שגם תושבי ההרחבות יוכלו לעסוק בחקלאות; שקילת האפשרות לקלוט את תושבי ההרחבות המעוניינים לעסוק בחקלאות כחברים באגודה החקלאית השיתופית, באופן המאפשר שימוש באמצעי הייצור החקלאיים (קרקע ומים) לחקלאות, כפי שמקובל לחברים הוותיקים בעלי הנחלות. סביר להניח כי כלי זה יהיה בשימוש במקרים ספורים בלבד, אך עם זאת יתכן שהוא חשוב ביותר ברמה ההצהרתית, כהצהרת כוונות של חברי האגודה בדבר נכונותם לאפשר להגדיל את מעגל העוסקים בחקלאות ובעלי הזיקה לחקלאות לכל תושבי המושב.

3.2 קריטריונים לבחינת החלופות

החלופות שתוארו לעיל נותחו על פי הקריטריונים שלהלן:

- 1. אפקטיביות** – בהשגת המטרה של שמירה על תרומותיו הסגוליות של מודל המושב לציבור הישראלי: אספקת מזון טרי ומגוון, פיתוח אגריטק, תחרותיות ורשתות ביטחון בענף החקלאות, קהילות כפריות בעלות צמיחה כלכלית והון חברתי.
- 2. צמיחה משמרת ומתחדשת** – התחדשות מודל המושב, תוך שמירה על תמצית מאפייניו וערכי המורשת שלו.
- 3. ישימות חברתית** – המידה שבה החלופה צפויה לזכות לתמיכה פנימית, בתוך המגזר המושבי, במיוחד בקרב בעלי הנחלות.
- 4. ישימות פוליטית** – המידה שבה החלופה צפויה לזכות לתמיכה ציבורית מצד "השחקנים" הנוגעים בדבר, כגון משרד החקלאות, רשות מקרקעי ישראל, מנהל התכנון, קבוצות פעילים בחברה האזרחית או הציבור הרחב.
- 5. ישימות מנהלית** – עד כמה נדרשים שינוי של תקנות, חקיקה, מדיניות מקובלת וכלים דומים כדי לקדם את החלופה. התייחסות לשאלה האם השינוי תלוי במגזר המושבי בלבד, או שנדרשת מעורבות הממשלה או רשויות וגופים בתוכה.
- 6. גמישות והפיכות** – האם ניתן יהיה לחזור מהחלטות שהתקבלו או לשנות מדיניות שקודמה אם יתברר שתוצאותיה לא תאמו את הציפיות.
- 7. יעילות** – עד כמה יכול הכלי לקדם השגת מטרות רצויות בהשקעה הגיונית של משאבים ציבוריים.

3.3 מוקד הובלת השינוי

כדי לממש את החלופות תידרש פעילות ממשלתית לטובת קידום האינטרס הציבורי הרחב, וזאת במקביל לפעילות של אנשי המושבים עצמם, שיוכלו להוביל את השינוי הפנימי

מימוש החלופות שהוצגו בנייר זה תלוי בגורמים שונים, שיש לזהותם כחלק מתהליך הניתוח וגזירת ההמלצות. ניתן לחלק את רכיבי המושב, החלופות וכלי המדיניות לכאלה שבהם עיקר הפעילות הנדרשת היא מצד הממשלה, שהיא הגורם העיקרי שיש לו יכולת להשפיע ועזרתו נדרשת לטובת קידום אינטרס ציבורי רחב, ולכאלה שבהם עיקר הפנייה היא לאנשי המושבים עצמם, כי נדרשת קבלת החלטות פנימית ועיקר ההשפעה פנים-מושבית.

להלן אפיון רכיבי המושב על פי מוקד הובלת השינוי:

המשק המשפחתי – בנושא זה על השינוי לבוא מכיוון הממשלה, שכן מדובר באינטרס ציבורי רחב הנוגע לכלל הציבור הישראלי: אספקת מוצרי מזון בסיסיים האופייניים למשק המשפחתי ומוצרי נישה מגוונים. גם החלופות לכלים הם מהתחום הממשלתי: שינוי הגישה המעודדת הגדלת יחידות הייצור החקלאיות ויצירת כלי העדפה ותמרוץ למשקים קטנים.

התארגנויות חקלאים – גם כאן גורם השינוי העיקרי הוא הממשלה. נדרשים כלי מדיניות ממשלתיים התומכים בהמשך קיומן של התארגנויות חקלאים קיימות ובהקמת התארגנויות חדשות. את הפעילות הממשלתית נדרש ללוות בפעילות בתוך המגזר המושבי, בעיקר בכל הנוגע לשיתופי פעולה אזוריים להקמת תשתיות חקלאיות תומכות (בדומה למפעלים האזוריים בקיבוצים).

קהילה והתיישבות – כאן על עיקר העבודה להיות פנימית, בתוך המגזר המושבי, וזאת לצד השלטון האזורי. בהקשר זה, האינטרס הוא בעיקר של המושבים עצמם, היינו לשמור על יישובים שיכולים לתפקד ולהיות מנוהלים בצורה סבירה, אינטגרציה קהילתית מוצלחת ואספקת שירותי ציבור נאותה. גם הכלים הם כאלה שאותם יכולים המושבים להפעיל בכוחות עצמם, ללא תקציבי מדינה או החלטות רגולטיביות מורכבות. חברי המושב ותושביו הם המפתח לקידום המדיניות והיכולת לממשה בצורה מצליחה ותורמת (מדיניות זו קיימת כבר ב-15 מושבים, ויש לבחון כיצד והיכן להרחיב את יישומה). ייתכן שיש להיעזר כאן בגופים נוספים שעניינם תושבי המגזר הכפרי, כגון המועצות האזוריות או מרכז השלטון האזורי.

חקלאות ויצרנות – בהקשר זה נדרשת פעולה גם מצד המדינה וגם מצד הציבור המושבי. בנוגע להרחקת הפעילות החקלאית מאזורי המגורים והפעילות האנושית במושב: יש להניע קבלת החלטת ממשלה בנושא, תוך הדגשת התרומות של הקשר מגורים-חקלאות במושב כדי להגיע למדיניות המאפשרת ותומכת בחקלאות בסמוך למגורים, ובלבד שאין הפעילות החקלאית מאיימת על בריאות הציבור (להבדיל ממטרדים סביבתיים, כגון ריח או רעש, שהם מתחום איכות החיים ואינם פוגעים בבריאות הציבור). בנוגע לאפשרות קליטת חקלאים חדשים לאגודות הוותיקות: כאן המושבים עצמם הם השחקן המרכזי והכוח המניע. אומנם נושא זה כרוך בהחלטות רגולטיביות מורכבות יחסית (בעיקר מול רשות מקרקעי ישראל ורשם האגודות), אך ניתן להניח שלאחר שחברי המושבים יניעו החלטה בכיוון זה, רשויות המדינה יצטרפו למהלך שיכולה להיות לו תרומה משמעותית לסקטור החקלאי ולציבור הכללי.

3.4 ניתוח החלופות לרכיבי המושב השונים^ז

המשק המשפחתי – המשמעות של המשך המגמה של תמיכה בהגדלת המשקים היא אובדן התועלות הציבוריות של המשק המשפחתי בהיבטים של אספקת מזון מגידולים אינטנסיביים ומגוון מוצרי נישא. אנשי המושבים מנסים מעת לעת להתנגד לתפיסה זו, למשל אל מול הרפורמות שקודמו בענף ההטלה והרפת. עם זאת, נראה שדעת הקהל נוטה לתמוך בחלופה זו, והרעיון של "יתרונות לגודל" מקובל בתפיסה הציבורית. ההצלחה בקידום הגדלת המשקים איננה הפיכה; לאחר הגדלת המשקים וריכוז קרקעות בידי מעטים יהיה קשה מאוד ליצור מחדש משקים קטנים.

ככלל, תמיכה במשק המשפחתי איננה יעד מקובל ומוסכם במדיניות הציבורית בישראל. נדמה שנושא זה איננו עומד על סדר היום של הציבור הישראלי, ולא ברור עד כמה ניתן יהיה להחדיר אותו לתודעתם של מקבלי ההחלטות. על רקע זה, קידום החדשנות החקלאית (המהווה כלי לחיזוק הפריון ויכולות הפרנסה ממשק קטן) נדמית כיעד ישים יותר מבחינה פוליטית. קידום חדשנות הוא יעד מקובל ב"אומת סטארט-אפ", וייתכן כי כדאי לכרוך את קידום החדשנות בקידום המשק המשפחתי.

את רכיב המשק המשפחתי אפשר לחזק באמצעות כלים מתחום החדשנות החקלאית, ככלי לחיזוק הפריון והרווחיות במשקים הקטנים

אם כן, החלופה המועדפת לעניין המשק המשפחתי היא חיזוק המשק המשפחתי בעיקר באמצעות כלים מתחום החדשנות החקלאית, **והיא מקבלת ציון 20 מתוך 21.**

התארגנויות חקלאים – קשה להאמין שמצב של "ללא תמיכה וללא פגיעה בהתארגנויות" יכול להמשיך לאורך זמן. ישנו לחץ מצד גורמים בציבור הישראלי, המעדיפים לפרק את ההתארגנויות הקיימות. ניתן להניח כי ללא התערבות לטובת חיזוק ההתארגנויות, הן יתפוררו לאורך זמן. המשמעות היא רמות סיכון הולכות וגדלות בחקלאות המשפחתית, סגירת משקים וירידה בתפוקת הגידולים החקלאיים האופייניים למושבים.

חיזוק התארגנויות החקלאים במושבים יכול לתרום לייעול ולייצוב הענף וליצירת רשתות ביטחון לחקלאים. חלופה זו נחשבת רצויה על ידי חקלאי המושבים, ולראיה, החקלאים מקימים התארגנויות באופן ספונטני, גם ללא התערבות ממשלתית תומכת. מבחינה ציבורית, ניתן להניח כי לקידום התארגנויות חקלאים יהיו מתנגדים (לצד תומכים) בשם הרצון לקדם תחרותיות, בהתאם לתפיסה הציבורית המקובלת. כרגע אין בישראל תמיכה ממשלתית בהתארגנויות חקלאים, וייתכן כי השימות המנהלית למהלך כזה אינה גבוהה. מצד שני, חשוב לציין כי העלות של תמיכה בהתארגנויות היא צנועה בהשוואה לתועלת

^ז ניתוח מפורט וכמותי של החלופות השונות מוצג בנספח.

הרבה ממדיניות זו עבור המשקים המשפחתיים.

האגודות החקלאיות של המושבים הן פלטפורמה טובה להתארגנות חקלאית ויישובית. היסטורית, האגודה ריכזה פעולות חקלאיות וכלכליות רבות, ובמושבים רבים היא עדיין מהווה ארגון הנהנה מאמון ומשיתוף פעולה של החברים. בחלק מהמושבים עוסקים החקלאים בענפים דומים (בהשפעת האקלים המקומי או ידע והתמחות מקומית בגידול מסוים), כך שיש היגיון בכך שהאגודה היישובית תרכז קניית תשומות חקלאיות, הקמת תשתיות עיבוד או כלים חקלאיים. במושבים שבהם יש פחות חקלאים פעילים, האגודה יכולה לרכז קרקעות, לעבד את הקרקע בעצמה ולשמור על החקלאות כעוגן הכלכלי של היישוב. שמירה על רציפות העיבוד היא אחד היתרונות שבהחכרת הקרקע לאגודות ולא לחקלאים פרטניים. מבחינת הניהול הציבורי, רשם האגודות הוא גוף מנהלי קיים, האחראי על ליווי האגודות השיתופיות, כך שאין צורך "להמציא" גוף מנהלי חדש לליווי האגודות. ייתכן שהרשם יוכל לקחת תפקיד פרו-אקטיבי בקידום האגודות. למדינה יש אינטרס בהמשך קיום האגודות כדי לרכז את החכרת הקרקעות החקלאיות מול מספר מצומצם יחסית של אגודות (במקום חקלאים אינדיבידואליים רבים), וככל שלאגודות יהיו תפקידים נוספים, כך יחוזקו הקיימות והשגשוג שלהן לאורך זמן.

יש יתרונות להקמת ארגונים אזוריים, למשל ייצוב הגידולים, העיבוד והשיווק. הדבר נכון במיוחד לגידולים שבהם יש יתרונות לגודל. אומנם לחקלאי המושבים יש עדיין "טראומה" מארגוני הקניות האזוריים שפורקו בשנות ה-80, אך הם גם מבינים את הצורך ב"אגודה של אגודות", שתספק צרכים ותשתיות ברמה אזורית¹⁴⁹. חלופה שכדאי לבחון היא עידוד הצטרפות של מושבים או חקלאים מושביים גדולים כחלק מהבעלים של הארגונים האזוריים של הקיבוצים. ישנם ארגונים אזוריים קיבוציים שיש מושבים החברים בהם, או שמקודמת האפשרות לחיבור מושבים אליהם¹⁵⁰, וניתן ורצוי לבחון הצטרפות של מושבים נוספים. היתרון של חלופה זו הוא שמדובר בהחלטה עסקית, ואין צורך בשכנוע ציבורי או בתמיכה ממשלתית להנעת התהליך.

מומלץ לתמוך בהתארגנויות חקלאים לסוגיהן. לצורך זה נדרש סל רחב של תמריצים, כולל תמיכה ייעודית באגודות החקלאיות-שיתופיות הקיימות, וקידום ארגונים אזוריים הכוללים מושבים

מומלץ לתמוך בהתארגנויות חקלאים לסוגיהן, כולל תמיכה ייעודית באגודות החקלאיות השיתופיות הקיימות, קידום הקמת ארגונים אזוריים של חקלאי המושבים, ו/או שיתוף חקלאים מושביים ומושבים בארגונים האזוריים הקיבוציים. לצורך זה נדרש סל רחב של תמריצים, בשל השונות בין המושבים ובין אזורי הארץ השונים. **הציון לחלופה משולבת**

זו הוא 17 מתוך 21¹⁵⁰.

¹⁵⁰ לדוגמה, בעמק המעיינות יש יוזמה לחבר את המושבים באזור למפעלים האזוריים של הקיבוצים.

התיישבות וקהילה – המשך המצב הקיים, שבו המושב הוא למעשה יישוב קהילתי, שבו יש אגודה המקיפה מספר קטן של משקי בית, שפחות ממחציתם הם חקלאים בפועל, מחליש את עצם קיומן הן של האגודה והן של החקלאות. לאורך זמן, ייתכן שהאגודות יפורקו לאור חוסר הסימטריה בין מספר התושבים למספר חברי האגודה החולשים על משאב הקרקע ויכולת הפיתוח הכלכלי בה. אומנם, המשך המצב הקיים רצוי לחברי האגודות, אך יש לזכור כי לאורך העשורים האחרונים התקבלו החלטות רבות, ההולכות ומחלישות את מעמדה של האגודה ומחזקות את התושבים הקהילתיים במושב.

החלופה של פתיחת האגודה במושב לקליטת חברים חדשים, במעמד שאינו מאפשר זיקה לאמצעי הייצור החקלאיים, יכולה לחזק את האגודה, לייצר אינטגרציה בין התושבים ולאפשר ניהול אפקטיבי של היישוב על ידי גוף אחד ואספקת שירותי ציבור יישוביים ברמה גבוהה, על בסיס הפעילות הכלכלית של האגודה, המחויבת לכל התושבים החברים בה. ניתן להניח כי תושבים קהילתיים במושב ישמחו להיקלט באגודה, כפי שקורה עם התושבים הקהילתיים בקיבוצים. מהלך כזה גם יתרום לדימוי המושבים בציבוריות הישראלית, באמצעות הפיכתם ל"מועדון פתוח", שקולט חברים מבחוץ. הבסיס להובלת המהלך הוא שכנוע חברי אגודות המושבים עצמם בתועלות שבו. ב-15 המושבים של תנועת המושבים, שקלטו תושבי הרחבות כחברים באגודה (במעמד נפרד מהוותיקים) ב-20 השנים האחרונות, המודל נחשב למוצלח. קל יותר להפעיל את המודל בנקודות "ההתחלה", כלומר בשלב הקמת ההרחבה, אך ייתכן שניתן ליישם את המודל גם במושבים עם הרחבות ותיקות. מודל נוסף הוא יצירת הסכמים מובנים בין הוועד המקומי לוועד האגודה לצורך יצירת מערכת יחסים מחברת והגדרת זהות אינטרסים בתחומים שבהם ניתן לעבוד במשותף. כל זאת בצורה רגישה, תוך התייחסות להיבטי קהילה וחניכה של החברים החדשים לאורח החיים הקואופרטיבי כחלק מאגודה חקלאית שיתופית.

גם החלופה של פתיחת האגודה לקליטת חברים עם זיקה לאמצעי הייצור, היינו לחקלאים חדשים, נוסתה בכמה מושבים. ישנם מודלים שונים: קליטת החקלאים החדשים ללא "נחלה", אלא על בסיס מתן אפשרות לעיבוד שטחים חקלאיים בבעלות משותפת של האגודה; או חלוקת הנחלות הקיימות בין מספר גדול יותר של חברים (מודל שיש לשקול בזהירות, כדי שלא ליצור נחלות שהן קטנות מכדי להוות משק חקלאי מפרנס).

ניתן להניח כי החלופה של פתיחת האגודה במושב לקליטת חקלאים חדשים, בנוסף לתושבים קהילתיים, תדרוש מאמץ שכנוע עוד יותר אינטנסיבי מול חברי האגודות, אך ייתכן שיכולה להיות לה תרומה גדולה מאוד ב"הזרמת דם חדש" לאגודות, חיזוק החקלאות, קידום דור חדש בחקלאות וקליטת החקלאים החדשים כחלק מהיישובים הוותיקים, כך שהחקלאים החדשים יוכלו לתרום לחיזוק האגודות מצד אחד, ולהיתרם מהניסיון ומהידע של החקלאים הוותיקים מצד שני. אפשר גם לבנות מודל שבו האגודות הוותיקות מקבלות תמריץ מסוג כזה או אחר לקליטת חברים חדשים.

לעניין חיזוק הקשר בין התיישבות וקהילה, מוצע לשקול את פתיחת האגודות לקליטת תושבים קהילתיים וחקלאים חדשים

החלופה המועדפת לעניין התיישבות וקהילה היא פתיחת האגודות לקליטת תושבים קהילתיים וחקלאים חדשים, **והיא מקבלת ציון 15 מתוך 21**. חשוב לציין כי כל החלופות בנושא זה הן מורכבות לקידום וקיבלו ציונים נמוכים יחסית.

חקלאות ויצרנות – ככל שימשיך המצב,

שבו למרבית התושבים במושב אין זיקה לחקלאות, כך תהיה החקלאות נתונה למתקפה הולכת ומתחזקת מצד התושבים שאינם חקלאים, והמשמעות תהיה צמצום הפעילות החקלאית. המושב יאבד את הקשר המיידני עם החקלאות והיצרנות ויהפוך ליישוב קהילתי. אומנם קשה מאוד לשנות את כיוון של מגמות אלו ולשכנע את הציבור הרחב להכיל את היבטי החקלאות הנתפסים כמטרד, אך ייתכן שהמאמץ ישתלם לאור החשיבות הרבה והייחודית של החקלאות המושבית לבטחון המזון הישראלי. הרחבת מעגל התושבים שהם חברים באגודות, ובפרט קליטת חקלאים חדשים לחברות באגודות, יכולה לאזן בצורה תורמת בין הקולות המתנגדים לחקלאות לקולות המתפרנסים מחקלאות ותומכים בהמשך קיומה. במצב דברים זה, ייתכן כי ניתן יהיה לשכנע גם את משרדי הממשלה הסביבתיים בדבר הצדק במדיניות המכילה את החקלאות בסמוך לאזורי המגורים במושב.

החלופה המומלצת לעניין חיזוק החקלאות והיצרנות היא הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב, בין היתר באמצעות קליטת חקלאים חדשים למושב

החלופה המועדפת לעניין חקלאות ויצרנות היא הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב, **והיא מקבלת ציון 17 מתוך 21**. חשוב לציין כי כל החלופות בנושא זה הן מורכבות לקידום וקיבלו ציונים נמוכים יחסית.

מה כדאי לעשות?

המדיניות המומלצת מורכבת משילוב בין החלופות המומלצות בנוגע לכל אחד מרכיבי המושב, כמודגם באיור 5.

איור 5: המדיניות המומלצת לקידום המושב

המשק המשפחתי: חשוב לחזק את המשק המשפחתי בכל האמצעים. נראה שהמדיניות שתזכה למרב התמיכה הציבורית היא תמיכה בחדשנות חקלאית (המאפשרת הגדלת הפריור וההכנסות משטח קטן), שכן היא חלק מקידום תעשיית האגריטק הישראלית.

התארגנות חקלאים: בצד קידום המשקים המשפחתיים מוצע לקדם התארגנויות של חקלאים מושביים ממגוון סוגים, גדלים ותחומי פעילות. הפעלה מחדש של התוכנית הממשלתית לעידוד התארגנויות חקלאים, שפעלה בשנים 2014-2015, היא כלי מדיניות תורם בנושא זה.

כלי נוסף הוא פיתוח תוכניות לחיזוק האגודות השיתופיות במושבים. פיתוח התוכניות ייעשה במסגרת תוכנית ייעודית, בהובלה משותפת של משרד החקלאות, התנועות המיישבות, רשם האגודות השיתופיות, המועצות האזוריות והמושבים עצמם. התוכנית תכלול, בין השאר, שעות ייעוץ וליווי כלכלי, ארגוני וקהילתי לאגודות הוותיקות במושבים, כדי "להפעיל אותן מחדש" כמנוף לצמיחה חקלאית, כלכלית וחברתית של המושבים.

באשר לקידום ארגונים אזוריים, מוצע לעגן את האפשרות להקמת "אגודה של אגודות" כחלק מתקנות חוק ההתיישבות, ולבדוק את האפשרויות להקמת ארגונים אזוריים בענפים מושביים ובמקומות שבהם יכולים להיות יתרונות לגודל כפועל יוצא של פעילות משותפת. יש לבחון האם נדרש לפתח מודלים שונים של אגודות מושביות (בקיבוצים יש סוגים שונים של אגודות קיבוציות) ולעדכן את תקנון האגודה המושבית בהתאם. בנוסף, יש לייצר מסגרת לליווי האגודות המושביות, מעין "חממה" המעניקה ליווי מעטפתי לנושאים כלכליים, משפטיים וארגוניים.

התיישבות וקהילה: קליטת תושבים קהילתיים באגודות המושב יכולה לתרום רבות ליישוב הקהילתי של היישובים ולניהולם היעיל. מודל זה מתקיים מזה כ-20 שנה בכ-15 מושבים, ונראה כי הוא תורם ומצליח. מומלץ לבחון את הפעלתו במושבים המקדמים כיום הרחבה קהילתית חדשה, ולראות אם ניתן להפעילו במושבים שבהם קיימות כבר הרחבות קהילתיות ותיקות. תידרש היענות של משרד הפנים ומשרד המשפטים כדי להתגבר על הצורך לערב יחד הגדרות מתחום המשפט הציבורי והמשפט הפרטי, במטרה לייצר זהות בין הוועד המקומי לאגודה החקלאית (שהייתה קיימת במושבים בעבר, וקיימת כיום בקיבוצים רבים). יש לתת את הדעת לחששותיהם של חברי האגודות הוותיקים, לנהל את המהלך בדיאלוג ושיח אינטנסיביים ולמצוא פתרונות משביעי רצון לקשיים שיתעוררו. ישנו קול מקרב בעלי נחלות השולל פתרון זה; יש לתת עליו את הדעת ולמצוא אפשרויות לגשר על הדברים מתוך הבנה. בכל מקרה, יש להתקדם כך שהמהלך יהיה וולונטרי, ומושבים שאינם מעוניינים בו לא יידרשו אליו.

מרחב חקלאי יצרני: קיים קושי משמעותי להסב את כיוון של המגמות הנוכחיות, המדגישות בעיקר מטרדים הכרוכים בפעילות החקלאית ופחות את תרומותיה לציבוריות הישראלית. גם בנושא זה, ככל שניתן יהיה לחזק את הזיקה בין מכלול תושבי המושב

לחקלאות היישובית, נדמה כי יהיה קל יותר לקדם מדיניות של הכלת החקלאות והכרה בחשיבותה. אך גם נושא זה הוא מורכב ביותר לקידום.

נדמה כי רכיבי המושב שניתן לשמור עליהם, לקדם ולטפח אותם בצורה מיטבית וישימה הם חיזוק המשק המשפחתי ותמיכה בהתארגנויות חקלאים. מוצע לרכז את מאמצי קידום המדיניות בשני הנושאים הללו. במקביל, מוצע לשקול קיום "שולחנות עגולים" לחשיבה על המבנה הקהילתי והארגוני של המושב ובחינת אפשרות הרחבת החברות באגודות יחד עם כל בעלי העניין.

התוצאות הצפויות לקידום מדיניות זו הן הגדלת הפעילות החקלאית של משקים משפחתיים, הגדלת הייצור של פירות, ירקות ומוצרים חקלאיים אחרים האופייניים למשק המשפחתי, ייצוב הפעילות החקלאית המשפחתית באמצעות התארגנויות וצמצום יציאתם של משקים משפחתיים ממעגל החקלאות. תוצאות מהתחום הקהילתי והארגוני יגובשו יחד עם מכלול בעלי העניין, תושבי המושבים, בתהליך של דיאלוג משתף, בהתאם לרצונות וליכולות של השותפים, ובמטרה לחזק את ערכי הקהילתיות והלכידות החברתית במושב.

למודל המושב הישראלי הייתה חשיבות רבה בתנאי המחסור והקושי שאפיינו את ראשית ההתיישבות הציונית, ועדיין יש לו חשיבות רבה בהיבטים של אספקת מזון טרי ומגוון לציבור הישראלי והתיישבות באזורי פריפריה

נייר מדיניות זה ביקש לבחון את המושב הישראלי כמודל ייחודי, שהומצא על ידי התנועה הציונית לטובת קידום החקלאות וההתיישבות. למודל זה הייתה חשיבות רבה בתנאי המחסור והקושי שאפיינו את ראשית ההתיישבות הציונית, ועדיין יש לו חשיבות רבה בהיבטים של אספקת מזון טרי ומגוון לציבור הישראלי והתיישבות באזורי פריפריה.

על אף תרומותיו הייחודיות של המושב, מגמות המדיניות הנוכחיות מכוונות להפיכת מושבים רבים ליישובים קהילתיים, תוך החלשת החקלאות ופעילות יצרנית אחרת, ולהפיכת החקלאות המשפחתית לכעין חקלאות קיבוצית, תוך עידוד ענפים שבהם ישנם יתרונות לגודל וזניחת ענפים אינטנסיביים, שבהם יש יתרונות למשק קטן דווקא.

חיזוק המשק המשפחתי באמצעות עידוד חדשנות חקלאית הוא כלי ישים ובעל תרומה רבה; עידוד התארגנויות חקלאים הוא מדיניות תורמת ואפקטיבית; לקליטה מושכלת של אוכלוסיות חקלאיות ולא-חקלאיות לחברות באגודות יכולה להיות תרומה לייצוב החברתי של המושב, לפיתוח דור חדש של חקלאים, לחיזוק הבסיס החקלאי של המושבים ולבטחון המזון של ישראל

מהניתוח שערכנו בנייר זה עולה, כי חיזוק המשק המשפחתי באמצעות עידוד חדשנות חקלאית הוא כלי ישים ובעל תרומה רבה. כמו כן מצאנו, כי עידוד התארגנויות חקלאים הוא מדיניות תורמת ואפקטיבית, וכי לקליטה מושכלת של אוכלוסיות חקלאיות ולא-חקלאיות לחברות באגודות הוותיקות במושבים יכולה להיות תרומה לייצוב החברתי של המושב, לפיתוח דור חדש של חקלאים, לחיזוק הבסיס החקלאי של המושבים ולבטחון המזון הישראלי בכלל.

לשם מימוש המדיניות המומלצת, מוצע לשקול את הצעדים הבאים:

חיזוק המשק המשפחתי

- ④ לקדם מחקר בגידולים החקלאיים האופייניים למשקים במושבים, ולהטמיע את תוצאות המחקר במשקים משפחתיים באמצעות הדרכה ומו"פ אזורי ייעודי.
- ④ לקדם מחקר לפיתוח גידולי נישה מגוונים ורווחיים, ולהטמיע את תוצאות המחקר במשקים משפחתיים באמצעות הדרכה מתאימה.
- ④ לתעדף משקים משפחתיים בקבלת הדרכה מצד מדריכי שה"מ במשרד החקלאות.
- ④ לקדם מענקי השקעה במבנים חקלאיים ובאמצעים טכנולוגיים לשיפור היבול ליחידת שטח, דרך מנהלת ההשקעות בחקלאות.

חיזוק התארגנויות חקלאים

- ④ להפעיל תוכנית לתמיכה כלכלית ומקצועית בהקמת התארגנויות חקלאים משפחתיים ולחיזוק ולליווי התארגנויות קיימות (על בסיס המסקנות שעלו מהתוכנית שפעלה בשנים 2014-2015).
- ④ לתעדף התארגנויות של משקים משפחתיים בתמיכות משרד החקלאות. לבחון את התמריצים הקיימים ולזהות את התמריצים שבהם ניתן לייצר עדיפות להתארגנויות חקלאים על פני חקלאים בודדים. לנסח מחדש "קולות קוראים", שיטת ניקוד, תנאי סף ועוד, תוך מתן העדפה להתארגנויות משקים משפחתיים.
- ④ לעגן את החקיקה הקיימת, התומכת בהתארגנויות חקלאים (פטור מהאיסור על הסדרים כובלים).
- ④ למנות ולהכשיר יועצים ייעודיים במחוזות משרד החקלאות, שילוו התארגנויות חקלאים בהגשת בקשות תמיכה וכן בהיבטים המקצועיים של יצירת התארגנות ופעילותה הכלכלית והמנהלית.
- ④ לבחון ולפתח מודלים שונים של אגודות חקלאיות מושביות, לרבות עדכון תקנון האגודות.
- ④ לייצר תוכניות לליווי האגודות החקלאיות ("חממה") ולהדרכתן בהיבטים כלכליים, משפטיים וארגוניים.

חיזוק זיקתם של כל תושבי המושב ליישוב ולקהילה

- ❶ לקיים דיון בשולחנות עגולים על הפיתוח הקהילתי והארגוני במושב, כולל עתיד היחסים בין אוכלוסיות קהילתיות לחברי אגודה, אופייה העתידי של האגודה והרכב החברות בה.
- ❷ לבחון הרחבה של יישוב המודל הקיים ב-15 מושבים, של קליטת תושבי ההרחבה לחברות באגודה, למושבים נוספים. לבחון הרחבת המודל באופן שיאפשר לחלק מהנקלטים באגודה לעסוק בחקלאות, כולל קבלת אמצעי ייצור (קרקע ומים) בהסדר שיפותח (או מודלים שונים שיפותחו). כל זאת בזהירות, ותוך הקשבה ומתן פתרונות לחששות חברי האגודות מהמהלך ומהמשמעויות הנגזרות ממנו.
- ❸ לפתח מודל תמריצים לאגודות מושביות הקולטות חברים חדשים, כולל חקלאים חדשים.

כדי לקדם את המדיניות המומלצת יש צורך ביועצים ייעודיים לליווי המושבים. אנו ממליצים על הקמת צוות מקצועי שיפעל להגדרת תפקידי היועצים, תחומי פעילותם והיקפה, איגום התקציב, קביעת מדדי הצלחה וליווי לאורך זמן

כדי לקדם את המדיניות המומלצת צריך שיהיה מי שייקח על עצמו את המשימה של קידום המושבים, כל אחד בפני עצמו ולפי מאפייניו ותמונת העתיד המתאימה לו. לשם כך יש צורך ביועצים ייעודיים לליווי המושבים והתהליכים העתידיים להתרחש בהם. אנו ממליצים כי מנכ"ל משרד החקלאות ופיתוח הכפר, בשיתוף רשמת האגודות השיתופיות, ימנה צוות מקצועי, שיכלול את נציגי משרדי הממשלה הרלוונטיים ונציגי תנועת המושבים

ותנועות ההתיישבות האחרות, התאחדות חקלאי ישראל וגורמים מקצועיים נוספים, ויפעל להגדרת תפקידי היועצים, תחומי פעילותם והיקפה, איגום התקציב, קביעת מדדי הצלחה וליווי לאורך זמן.

איור 6: לוח זמנים מוצע ליישום המדיניות

חודשים

24 23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13 12 11 10 9 8 7 6 5 4 3 2 1

ביצוע מחקרי חדשנות בגידולים חקלאיים מושביים ובגידולי נישה חדשניים												קידום פרסום "קול קורא" למחקרי חדשנות בגידולים חקלאיים מושביים ובגידולי נישה חדשניים				עממחט לחטט לוגט			
24												4							
הפעלת הדרכה חקלאית באופן המתעדף משקים משפחתיים						פרסום הכללים לתעדוף משקים משפחתיים בקבלת הדרכה חקלאית			קביעת כללים לתעדוף משקים משפחתיים בקבלת הדרכה חקלאית			טאלט עורגראטע לוגט							
24													8				4		
קידום מענקי השקעה במבנים חקלאיים ובאמצעים טכנולוגיים לשיפור היבול ליחידת שטח						זיהוי סל האמצעים הטכנולוגיים הנדרשים לשיפור היבולים ליחידת שטח							טאלט עורגראטע לוגט						
24												8							
הפעלת תוכנית לתמיכה כלכלית ומקצועית בהתארגנויות חקלאים												פיתוח תוכנית לתמיכה כלכלית ומקצועית בהתארגנויות חקלאים				טאלט עורגראטע לוגט			
24												3							
הפעלת תוכנית התמריצים במתכונת הרצה, הפקת לקחים ודיוק התוכנית				פרסום התמריצים לציבור והטמעת ההערות שיתקבלו		ניסוח התמריצים באופן המעדיף התארגנויות		זיהוי התמריצים שבהם ניתן לשלב העדפה להתארגנויות				טאלט עורגראטע לוגט							
24													12		9		6		
												קיום דיון בשולחנות עגולים על הפיתוח הקהילתי והארגוני במושב, פעילות האגודה והרכב חברות בה				טאלט עורגראטע לוגט			
פעילות היועצים וליוויה על ידי ועדת היגוי משותפת לבעלי העניין; תנועת המושבים, האיחוד החקלאי, משרד החקלאות, רשם האגודות ונציגי המושבים												מינוי והכשרת יועצים לליווי תהליכים במושבים ובאגודות							
24												6				טאלט עורגראטע לוגט			

פירוט ניתוח החלופות

המשק המשפחתי

תמיכה במשק המשפחתי						
כלים מתחום החדשנות החקלאית		כלים כלכליים		תמיכה במגמות הקיימות של הגדלת המשקים		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. תמרוץ לגידולים חקלאיים האופייניים למשקים משפחתיים יתרום גם למשקים המשפחתיים וגם לבטחון המזון לציבור הרחב.	3	בינונית. חלק מהמלצות הוועדה יישמו ב-8 השנים האחרונות, ואף על פי כן נמשכת המגמה של הגדלת המשקים.	2	נמוכה. החלופה צפויה להביא לאובדן המשק המשפחתי ותרומותיו הציבוריות.	1	אפקטיביות בהשגת המטרה של שמירת תרומותיו הסגוליות של המושב
גבוהה. הכלים הללו יתמכו במשקים משפחתיים קיימים ויכולים גם לעודד משקים משפחתיים חדשים, וכך לחזק את המודל המושבי.	3	גבוהה. שמירה על המשק המשפחתי באמצעות כלים המתאימים למציאות העכשווית.	3	נמוכה. החלופה צפויה להביא לאובדן המשק המשפחתי, שהוא רכיב מהותי במודל ובמורשת המושב.	1	צמיחה משמרת ומתחדשת
גבוהה. החלופה תואמת את המגמות העכשוויות במושבים.	3	גבוהה. מדובר בכלים מקובלים לסיוע לחקלאות.	3	בינונית. החלופה נתקלה בהתנגדות בחלק מהענפים (למשל ברפורמה בחלב ובלולי ההטלה)	2	ישימות חברתית פנים-מושבת
גבוהה. חדשנות היא יעד ציבורי מקובל ונתפסת כדבר שיש לקדמו.	3	נמוכה. תמיכה במשק המשפחתי איננה מהווה יעד מדיניות מוסכם.	1	גבוהה. הרעיון של "תרונות לגודל" מקובל בתפיסה הציבורית.	3	ישימות פוליטית כלפי הציבור הרחב
בינונית. בשנים האחרונות תקציבי מנהלת ההשקעות בחקלאות קטנים ולא נראה כי יגדילו אותם. תוכניות מתאר למבנים חקלאיים המשפרים את היבולים נתקלות בהתנגדות בגופי תכנון. מצד שני, תקציבי המו"פ החקלאי עודם גבוהים, ולאחרונה יושמה תוכנית לשיפור הפריון בחקלאות.	2	בינונית. חלק מהכלים יישמו וחלקם לא, בין היתר עקב מורכבות מנהלית.	2	בינונית. החלופה תואמת מדיניות קיימת, אך נתקלת בקשיי יישום בחלק מהענפים (למשל ברפורמה בחלב; בלולי ההטלה נתקלה בהתנגדות אך בוצעה לאחר שנים רבות).	2	ישימות מנהלית

תמיכה במשק המשפחתי

כלים מתחום החדשנות החקלאית		כלים כלכליים		תמיכה במגמות הקיימות של הגדלת המשקים		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. מדובר בכלים שניתן להפסיק להפעילם והמצב יחזור לקדמותו.	3	גבוהה. מדובר בכלים שניתן להפסיק להפעילם והמצב יחזור לקדמותו.	3	נמוכה. לאחר הגדלת המשקים יהיה קשה מאוד ליצור מחדש משקים קטנים עם "יתרונות לקוטן".	1	גמישות והפיכות
גבוהה. עלות הכלים נמוכה ביחס לתועלת הצפויה.	3	גבוהה. עלות הכלים נמוכה ביחס לתועלת הצפויה.	3	נמוכה. הכלי אינו מקדם את המטרה שהוגדרה.	1	יעילות
	20		17		11	סה"כ

תמיכה בהתארגנויות חקלאים								
חיזוק התארגנויות אזוריות של מושבים		חיזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים		חיזוק התארגנויות חקלאים שונות במושבים		ללא תמיכה בהתארגנויות וללא פגיעה בהן		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
בינונית. הכלי אפקטיבי במיוחד לענפים שבהם יש יתרונות לגודל.	2	בינונית. הכלי רלוונטי בעיקר למושבים שבהם מרבית החקלאים עוסקים בענף או בגידול דומה.	2	גבוהה. התארגנות קואופרטיבית של חקלאים תורמת ליעול ולייצוב הענף וליצירת רשתות ביטחון לחקלאים, שהם תשתית לבטחון מזון לציבור הרחב.	3	נמוכה. אין חיזוק להתארגנות חקלאים, שהיא רכיב מרכזי במודל המושב.	1	אפקטיביות בהשגת המטרה של שמירת תרומותיו הסגוליות של המושב
נמוכה. כלי זה מנתק את הקשר בין התארגנות החקלאים והמושב כיישוב, קשר שהוא חלק ממודל המושב.	1	גבוהה. חיזוק אגודת המושב הוא יעד חשוב בחיזוק מודל המושב, וקיים חשש שללא הרחבת תפקידי האגודות הן עלולות לעבור מן העולם.	3	גבוהה. החלופה שומרת על רכיב מהותי במודל המושבי – התארגנות חקלאים – תוך עדכונם לתנאים הנוכחיים (מודל גמיש, המאפשר מגוון התארגנויות בצד אגודת המושב).	3	נמוכה. אין חיזוק להתארגנות חקלאים, שהיא רכיב מרכזי במודל המושב.	1	צמיחה משמרת ומתחדשת
בינונית. המושבים הם אלו שפרקו את הארגונים האזוריים שלהם, ועדיין קיימת אצלם "טראומה" מארגונים אזוריים מסוג זה. עם זאת, חלק מחקלאי המושבים מבינים היטב את הכלי ותומכים בהקמת "אגודות של אגודות".	2	גבוהה. מדובר בהתארגנויות ותיקות ומבוססות, הנהנות בחלק מהמקומות מאמון ומשיתוף פעולה של החברים. גם במקומות שבהם פרקו החברים את האגודה מתפקידיה הכלכליים, הם אינם מעוניינים בהעלמותה ומזהים את תרומתה עם החיים המושביים.	3	גבוהה. חקלאי המושבים מקימים ומקיימים מגוון התארגנויות.	3	גבוהה. אין שינוי ביחס למגמות הקיימות.	3	ישימות חברתית פנים-מושבת

תמיכה בהתארגנויות חקלאים

חזוק התארגנויות אזוריות של מושבים		חזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים		חזוק התארגנויות חקלאים שונות במושבים		ללא תמיכה בהתארגנויות וללא פגיעה בהן		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. מדובר בארגונים עסקיים, לא נדרש שכנוע פוליטי להקמתם.	3	בינונית. הנושא אינו נמצא על סדר היום הציבורי.	2	בינונית. רעיון התארגנות החקלאים יכול להיתקל בהתנגדות לאור הרצון לקדם תחרותיות.	2	בינונית. ישנם גורמים בציבור המעדיפים לפרק את ההתארגנויות הקיימות.	2	ישימות פוליטית כלפי הציבור הרחב
בינונית. מדובר בארגונים עסקיים, שלא נדרש שינוי של חוקים או הקצאת תקציבי מדינה להקמתם, אך נדרשת פעילות יזמית מצד המושבים או החקלאים המושביים, שלא תמיד קל להניעה.	2	בינונית. קיים ארגון ממשלתי (רשם האגודות), שהוא הרגולטור של האגודות; ייתכן ששיתוף פעולה של משרד החקלאות ורשם האגודות יכול להניע פיתוח תוכנית לחיזוק האגודות השיתופיות במושבים.	2	בינונית. כרגע אין בישראל תמיכה בהתארגנות חקלאים. תוכנית שפעלה בשנים 2014-2015 נסגרה, למרות שהייתה אפקטיבית בהשגת מטרתיה.	2	גבוהה. אין שינוי ביחס למגמות הקיימות.	3	ישימות מנהלית
בינונית. ניתן להניח שארגונים אזוריים שיוקמו יתקיימו לאורך זמן, אך ניתן גם לפרקם, כפי שנעשה בשנות ה-80.	2	גבוהה. מדובר בכלים שניתן להפסיק להפעילם והמצב יחזור לקדמותו.	3	גבוהה. מדובר בכלים שניתן להפסיק להפעילם והמצב יחזור לקדמותו.	3	נמוכה. התפוררות הקיימות היא מצב שקשה להפוך את כיוונו (להתארגן מחדש).	1	גמישות והפיכות

תמיכה בהתארגנויות חקלאים

חיזוק התארגנויות אזוריות של מושבים		חיזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים		חיזוק התארגנויות חקלאים שונות במושבים		ללא תמיכה בהתארגנויות וללא פגיעה בהן		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
<p>גבוהה. התועלת שבהקמת ארגונים אזוריים מושביים, ואף יותר מכך – בצירוף מושבים או חקלאים מושביים לארגונים הקיבוציים – היא גבוהה מאוד בהיבטי ייעול וייצוב החקלאות והגדלת הרווחיות מחקלאות. בהשוואה לכך, העלות הצפויה היא סבירה.</p>	3	<p>בינונית. חלק מהאגודות הוותיקות הן חלשות ולא ברור אם אפשר "להפעילן" מחדש. אגודות אחרות יניבו פירות משמעותיים ביחס להשקעה.</p>	2	<p>גבוהה. מדובר בכלים עם עלות נמוכה ביחס לתועלת הצפויה.</p>	3	<p>נמוכה. אין קידום של המטרות שהוגדרו, ובטווח הארוך העלות הציבורית גבוהה: חוסר יציבות בחקלאות המשפחתית, משקים משפחתיים שנסגרים, גידולים האופייניים למשקים משפחתיים שהולכים וקטנים.</p>	1	יעילות
	15		17		19		11	סה"כ

תמיכה בהתיישבות וקהילה

המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב חקלאי		המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב		המושב כיישוב קהילתי עם אגודה חקלאית קטנה		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. הסבר דומה לחלופת אגודה גדולה שהיא יישוב, ובנוסף – קליטת דור חדש של חקלאים כחלק מההתארגנות היישובית והגדלת מעגל העוסקים בחקלאות ובעלי הזיקה לחקלאות לכל תושבי המושב.	3	גבוהה. ניהול היישוב על ידי אגודה כלכלית, שבה חברים כל התושבים, מאפשר אספקת שירותי ציבור ברמה טובה על בסיס הפעילות הכלכלית של האגודה, ניהול אפקטיבי של היישוב על ידי גוף אחד ושיתוף פעולה בקידום מטרות משותפות ופרייקטים כלכליים המוסכמים על כל התושבים. דברים אלו חשובים במיוחד ביישובים בפריפריה.	3	נמוכה. המושב מאבד את הקשר בין התארגנות החקלאים ליישוב כולו והופך ליישוב קהילתי. הקטנת תרומת המושב לקיום קהילות בנות-קיימא בפריפריה.	1	אפקטיביות בהשגת המטרה של שמירת תרומותיו הסגוליות של המושב
גבוהה. שמירה והתחדשות של אגודות המושב באמצעות דור חדש של חקלאים, בצד תושבים שאינם חקלאים.	3	בינונית. שמירה על אגודות המושב, על הדמוקרטיה ההשתתפותית, אינטגרציה חברתית בין כל התושבים וכלים למיתון סכסוכים פנימיים ודין ופיתוח מטרות משותפות. עם זאת, לאור העובדה שמרבית החברים החדשים יהיו קהילתיים ולא חקלאים, ייתכן לאורך זמן שינוי של האגודה לכדי אגודה קהילתית שכלל אינה עוסקת בקידום החקלאות.	2	נמוכה. המושב מאבד את הקשר בין התארגנות החקלאים ליישוב כולו והופך ליישוב קהילתי. לאורך זמן ייתכן שהאגודות יפורקו לאור חוסר האיזון בין מספר התושבים במושב למספר החברים באגודה.	1	צמיחה משמרת ומתחדשת
נמוכה. ישנה מורכבות מצד חברי האגודות בנוגע לקליטת חברים חדשים, בפרט במעמד של חקלאים.	1	נמוכה. ישנה מורכבות מצד חברי האגודות בנוגע לקליטת חברים חדשים.	1	גבוהה. המשך המצב הקיים.	3	ישימות חברתית פנים-מושבית

תמיכה בהתיישבות וקהילה

המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב חקלאי		המושב כאגודה גדולה שהיא יישוב		המושב כיישוב קהילתי עם אגודה חקלאית קטנה		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. מהלך של פתיחת האגודות לקליטת חברים חדשים יחזק את הדימוי של המושבים בציבוריות הישראלית באמצעות הפיכתם ל"מועדון פתוח", שקולט חברים מבחוץ, ועונה על צורך של חלק מהציבור הישראלי לעסוק בחקלאות, כולל אנשים שאינם בנים ממשיכים.	3	גבוהה. ניתן להניח כי תושבים חדשים במושב ישמחו להיקלט באגודה, כפי שקורה בקיבוצים. בציבור הישראלי יש ביקוש גדול למסגרות חיים משתפות ורצון גדול להשתתף בדמוקרטיה ישירה, כפי שמאפשרת האגודה החקלאית ואספת החברים. חיזוק הדימוי של המושבים בציבוריות הישראלית באמצעות הפיכתם ל"מועדון פתוח", שקולט חברים מבחוץ.	3	בינונית. לאורך העשורים האחרונים התקבלו החלטות רבות ההולכות ומחלישות את מעמדה של האגודה ומחזקות את התושבים הקהילתיים במושב. מקומה של האגודה במרקם הקהילתי של המושב אינו נתפס כבעל חשיבות בקרב הציבור הרחב, אם כי לעת עתה אין גם אמירה חד-משמעית בנוגע לפירוקן.	2	ישימות פוליטית כלפי הציבור הרחב
נמוכה. נדרש לפתח כלים שיאפשרו לקלוט לחברות באגודות מושבים חקלאיים חדשים, שלא על בסיס קניית נחלה. המהלך ידרוש תיאום עם רשות מקרקעי ישראל.	1	בינונית. נדרש לפתח כלים שיאפשרו לקלוט לחברות באגודות מושביות תושבים שאינם בעלי נחלות, בסטטוס חדש שנדרש לפתח. עם זאת, תהליך זה כבר נוסה בהצלחה בקיבוצים, ולכן ניתן לצפות להצלחה גם במושבים.	2	גבוהה. המשך המצב הקיים.	3	ישימות מנהלית
נמוכה. לאחר קליטת חברים חדשים באגודה, סביר להניח כי אי אפשר יהיה להפסיק את חברותם. עם זאת, ניתן לנסות את החלופה בפילוט במספר מושבים ולהפיק לקחים לתהליכים עתידיים במושבים אחרים.	1	נמוכה. לאחר קליטת חברים חדשים באגודה, סביר להניח כי אי אפשר יהיה להפסיק את חברותם. עם זאת, ניתן לנסות את החלופה בפילוט במספר מושבים ולהפיק לקחים לתהליכים עתידיים במושבים אחרים.	1	נמוכה. קשה לשנות את המצב הנוכחי.	1	גמישות והפיכות
גבוהה. אומנם ניתן להניח כי יידרשו משאבים רבים, בעיקר זמן ועבודת ייעוץ, לשינוי נהלים פנים-מושביים, אך התועלת הצפויה כפועל יוצא של כניסת חקלאים חדשים לאגודות ותיקות היא רבה בהשוואה למאמץ.	3	בינונית. ניתן להניח כי יידרשו משאבים רבים, בעיקר זמן ועבודת ייעוץ, לשינוי נהלים פנים-מושביים.	2	בינונית. אין עלות, אבל גם לא תועלת.	2	יעילות
	15		14		13	סה"כ

תמיכה בחקלאות ויצרנות						
המושב כיישוב חקלאי: הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב		המושב כיישוב חקלאי: הפעילות החקלאית והמשק עם המגורים		המושב כיישוב קהילתי שלצידו פעילות חקלאית		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
<p>גבוהה. ככל שניתן יהיה להגדיל את מספר העוסקים בחקלאות במושב, ובפרט אם מדובר על אנשים שיהיו חברים באגודה, כך תגדל היציבות של הפעילות החקלאית במושב, יגדל דור ההמשך החקלאי ותקטן המתקפה על החקלאות מצד תושבי המושב. לדברים הללו תרומות ארוכות טווח לאספקת מוצרי המזון האופייניים למשק המשפחתי.</p>	3	<p>גבוהה. חלק גדול מהפעילות החקלאית בישראל מתבצע בסמוך לאזורי מגורים (כפריים או עירוניים). לחיזוק האפשרות להמשיך בפעילות החקלאית בסמוך למגורים חשיבות רבה בהקשר של בטחון מזון.</p>	3	<p>נמוכה. סביר להניח כי החקלאות תהיה תחת מתקפה של התושבים הלא-חקלאיים. במצב זה תיפגע היצרנות החקלאית: החקלאי ידרש להקדיש חלק ניכר מזמנו להתמודדות עם תלונות תושבים ויטלו מגבלות שונות על פעילותו. הדור הממשיך בחקלאות ילך ויצטמצם. לדברים הללו השפעות ארוכות טווח על אספקת המזון ובטחון המזון, במיוחד של המוצרים האופייניים למשק המשפחתי.</p>	1	<p>אפקטיביות בהשגת המטרה של שמירת תרומותיו הסגוליות של המושב</p>
<p>גבוהה. להרחבת מעגל העוסקים בחקלאות תרומות לקיומה של חקלאות ושל משק משפחתי. אם מדובר על חקלאים שייקלטו באגודה, תהיה כאן גם שמירה וחיזוק של אגודת המושב ושל הקשר בין האגודה למושב כיישוב.</p>	3	<p>גבוהה. הקשר בין מגורים וחקלאות, המתבטא בחלקה א' הכוללת מגורים ופעילות חקלאית, הוא רכיב מרכזי במורשת המושב (בניגוד לקיבוץ, שבו אזורי המגורים מופרדים מאזורי המשק).</p>	3	<p>נמוכה. המושב מאבד את הקשר המידי וההדוק עם החקלאות והפעילות היצרנית והופך ל"פרבר שינה".</p>	1	<p>צמיחה משמרת ומתחדשת</p>
<p>בינונית. חקלאי המושבים יתמכו בכלים לתמיכה בחקלאים שהם בני משפחה, וייתכן שגם בשותפויות בין בעלי נחלות ותושבי הרחבות, אך ייתכן שלא יתמכו בקליטת חקלאים חדשים, שאינם בני המושב, לחברות באגודה באופן המאפשר שימוש באמצעי הייצור החקלאיים.</p>	2	<p>גבוהה. חקלאי המושבים מעוניינים להמשיך לעסוק בחקלאות בסמיכות לאזורי המגורים.</p>	3	<p>בינונית. החקלאים שנותרו במושב מנסים להתמודד עם המגמות הנוכחיות, במידה קטנה והולכת של הצלחה.</p>	2	<p>ישימות חברתית פנים-מושבית</p>

תמיכה בחקלאות ויצרנות

המושב כיישוב חקלאי: הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב		המושב כיישוב חקלאי: הפעילות החקלאית והמשק עם המגורים		המושב כיישוב קהילתי שלצידו פעילות חקלאית		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
גבוהה. סביר להניח כי פתיחת האגודות לקליטת אנשים חדשים תתקבל בברכה על ידי הציבור הרחב, כחלק מפתיחת "המועדון הסגור" של ההתיישבות לשחקנים חדשים.	3	נמוכה. התושבים הרבים שאינם חקלאים מעוניינים ביישוב קהילתי עם איכות חיים. טיעונים בדבר שמירה על איכות הסביבה מקובלים על הציבור הרחב, טיעונים בדבר בטחון מזון ושמירת היצרנות החקלאית – פחות מקובלים.	1	גבוהה. התושבים הרבים שאינם חקלאים מעוניינים ביישוב קהילתי עם איכות חיים ומינימום פעילות יצרנית. טיעונים בדבר שמירה על איכות הסביבה מקובלים על הציבור הרחב, טיעונים בדבר בטחון מזון ושמירת היצרנות החקלאית – פחות מקובלים.	3	ישימות פוליטית כלפי הציבור הרחב
בינונית. קליטת בניים ממשיכים הוא מסלול קיים. נדרשת הכרה בשותפויות בין בעלי נחלות ותושבי ההרחבה לצורך עיגון במדיניות והיישום לחוק ההתיישבות, אך סביר להניח כי ניתן לקדם מסלול זה בקלות יחסית. בנוגע לקליטה של חקלאים חדשים מחוץ למגזר באגודות, תיידרש עבודה להתאמת תקנות רשות מקרקעי ישראל, רשם האגודות ועוד.	2	בינונית. המשרד להגנת הסביבה וגורמים נוספים מקדמים מדיניות התומכת בהרחקת החקלאות מאזורי המגורים, וחלקה מתקבלת והופכת לתקנות מחייבות. לא ברור אם ניתן יהיה להמשיך לתמוך בחקלאות בסמוך לאזורי המגורים במצב שבו למרבית תושבי המושבים אין זיקה כלכלית או תעסוקתית לחקלאות.	2	גבוהה. המשך המצב הקיים.	3	ישימות מנהלית
נמוכה. סביר להניח כי יהיה קשה לבטל את חברותם של חקלאים חדשים שיקלטו לאגודות.	1	בינונית. ניתן לבטל בקלות תקנות המאפשרות פעילות חקלאית ליד אזורי מגורים; קשה לבטל תקנות המונעות פעילות חקלאית ליד אזורי מגורים.	2	נמוכה. קשה להסב את כיוונה של המגמה הנוכחית, ואם היא תגיע לכדי פגיעה ממשית בחקלאות המושבית, הדבר עלול להיות בלתי הפיך.	1	גמישות והפיכות

תמיכה בחקלאות ויצרנות

המושב כיישוב חקלאי: הגדלת הזיקה בין החקלאות למכלול התושבים במושב		המושב כיישוב חקלאי: הפעילות החקלאית והמשק עם המגורים		המושב כיישוב קהילתי שלצידו פעילות חקלאית		החלופות
הסבר	ציון	הסבר	ציון	הסבר	ציון	הקריטריונים לבחינת החלופות
<p>גבוהה. המשאבים הציבוריים הנדרשים כדי לקדם חלופה זו, בעיקר מאמצי שכנוע מול חברי האגודות הוותיקים, הם גבוהים. עם זאת התועלת רבה בהיבטים רבים: הרחבת דור ההמשך בחקלאות; מתן מענה לרצונם של אנשים צעירים לעסוק בחקלאות; קליטת החקלאי החדש ל"רשת הביטחון" של האגודה, תמיכה וחניכה; חיזוק ו"הצעה" של האגודות; חיזוק הקשר בין תושבי המושב לחקלאות; פיתוח מקורות התעסוקה הפנים-מושביים (חשוב במיוחד באזורי פריפריה); וחיזוק תדמית המושבים בציבוריות הישראלית כ"מועדון פתוח".</p>	3	<p>נמוכה. כל עוד לתושבי המושבים אין זיקה כלכלית או תעסוקתית לחקלאות, ניתן להניח כי הלחצים לצמצומה בקרבת אזורי המגורים ימשכו; המאמצים הרבים לשנות את המצב לא ינחלו הצלחה ארוכת טווח.</p>	1	<p>נמוכה. החלופה אינה משרתת את המטרות.</p>	1	יעילות
	17		15		12	סה"כ

הערות ומקורות

- 1 אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.
- 2 הלמ"ס, היישובים בישראל, 2020.
- 3 ממ"ג משרד החקלאות.
- 4 הלמ"ס (2020). *מפקד החקלאות הארצי 2017 - ממצאים ראשוניים*.
- 5 למידע נוסף ראו: תקנות האגודות השיתופיות (סוגי אגודות – 1995).
- 6 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). *The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view*. In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.
- 7 יפה, א', ל' (1919). *יסוד מושבי עובדים*. הוצאת הוועד המרכזי של מפלגת הפועל הצעיר.
- 8 יפה, א', ל' (1919), אצל: בן דרור, ג' וסופר, מ' (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69; Bittner, C. and Sofer, M. (2013). *Land use changes in the rural-urban fringe: An Israeli case study*. *Land Use Policy*, 33, 11-19.
- 9 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 10 בן דרור, ג', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ושוורץ, מ' (2020). תמורות במערכת השיתופית במושב: הסיבות להיחלשותה בעיני חבריה. אופקים בגיאוגרפיה, 98, 54-69.
- 11 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 12 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). *The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view*. In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.

13 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). [The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view](#). In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.

14 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). [The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view](#). In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.

15 לדוגמה, ההגדרה של משק משפחתי במשרד החקלאות האמריקאי מדגישה את היבט הבעלות: משק חקלאי שבו הבעלות והשליטה על העסק החקלאי מוחזקת בידי משפחה – אנשים המקורבים זה לזה בקשרי דם, נישואים או אימוץ. קשרי המשפחה יכולים להיות נרחבים מעבר למשק בית אחד או לדור אחד. אין חובה שבעלי המשק המשפחתי יהיו הבעלים של כל הקרקע וההון במשק, ובלבד שמרב השליטה והבעלות תהיה בידי משפחה אחת. כלומר, רוב המשק הוא בבעלות החקלאי המנהל אותו (והוא איננו מנוהל על ידי מנהל שכיר), ואנשים נוספים הקשורים אליו בקשרי דם, נישואים או אימוץ, כולל קרובי משפחה שאינם חלק ממשק ביתו של החקלאי המפעיל את המשק (USDA Economic Research Service (2014). *Glossary*; אמדור, ל', שחור, ט', ובן שחר, מ' (2016). *המבנה וצורות ההתארגנות של המשקים החקלאיים – העצמה של המשק המשפחתי*. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר – המדען הראשי). לעומת זאת, בישראל, הוועדה לבחינת המשק המשפחתי אימצה הגדרה מורכבת, המתייחסת לאופי הבעלות והגודל גם יחד: יחידת ייצור חקלאית המופעלת על ידי משפחה* המתגוררת בסמוך למשק והוא בבעלותה. לבעלי המשק זיקה ישירה לפעילות המשקית, הם קרובים למיקום השטחים החקלאיים ולניהול הפעילות החקלאית ואלו שזורים בחיי היומיום שלהם. המשק המשפחתי, בהגדרה ובפועל, מוגבל בגודלו ובגורמי הייצור הראשוניים (מים וקרקע) העומדים לרשותו. להבהרת סדרי הגודל, מדובר במשק הכולל עד עשרות או מאות בודדות של דונמים וכן כמות של עד אלפי או עשרות אלפי מ"ק מים. במונחי שיעור ייצור מדובר בסדרי גודל של עד כמה מיליוני ליטר חלב או מיליוני ביצים, עד כ-200 דונם בתי צמיחה או עד כמה מאות דונם גידולי שדה או מטעים. במונחי פדיון (מחזור הכספים השנתי), המשק המשפחתי הוא עסק חקלאי בסדר גודל של עד ארבעה מיליון ש"ח (עסק קטן לפי הגדרת מס הכנסה) (משרד החקלאות ופיתוח הכפר (2013). דו"ח הוועדה לבחינת המשק המשפחתי).

*משפחה עשויה להכיל שותפות בין-דורית (אבות ובנים), שותפות דורית (אחים) וכן שותפות של שניים-שלושה משקים משפחתיים ביישוב חקלאי, שאינם קרובי משפחה ראשוניים או קרובי משפחה כלל.

16 אמדור, ל', שחור, ט' ובן שחר, מ' (2016). המבנה וצורות ההתארגנות של המשקים החקלאיים – העצמה של המשק המשפחתי. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר – המדען הראשי.

17 הלמ"ס (2020). *מפקד החקלאות הארצי 2017 - ממצאים ראשוניים*.

18 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

19 Bittner, C. and Sofer, M. (2013). *Land use changes in the rural-urban fringe: An Israeli case study*. *Land Use Policy*, 33, 11-19.

20 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

21 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

22 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך) *הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד*. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 165-199.

23 Deininger, K. (2003). *Land policies for growth and poverty reduction*. A World Bank policy research report, a co-publication of the World Bank and Oxford University Press.

Wiggins, S., Kirsten, J.F. and Llambi, L. (2010). *The future of small farms*. *World Development*, 38, 1341-1348; אמדור, ל', שחור, ט' ובן שחר, מ' (2016). המבנה וצורות ההתארגנות של המשקים החקלאיים – העצמה של המשק המשפחתי. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר – המדען הראשי.

25 משרד החקלאות ופיתוח הכפר. (2013). *דו"ח הוועדה לבחינת המשק המשפחתי*. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר.

26 FAO 2014. (2014.) *International Year of Family Farming*.

27 לאור שינוי האקלים העולמי, ייתכן שבמגוון הולך וגדל של גידולים חקלאיים יהיו בתי הצמיחה הפתרון המרכזי להתמודדות עם שינוי האקלים והמשך הייצור החקלאי העתידי. כבר כיום ניכרת מגמה של הגדלה במגוון הגידולים שמגדלים בבתי צמיחה בהשוואה לעבר. לדוגמה, בננות מגדלים כיום כמעט אך ורק בבתי רשת, בעוד שלפני כשני עשורים גודלו בננות בשטחים פתוחים.

- 28 Friends of the Earth (2015). *Eating from the Farm: The social, environmental and economic benefits of local food systems*.
- 29 רופא, ת' (2012). מספר החקלאים, היחידות החקלאיות והתפלגותן לפי מחוזות משרד החקלאות. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר.
- 30 Sofer, M. (2005). *The future of family farming in Israel: The second generation in the Moshav*. *The Geographical Journal*, 171(4): 357-368.
- 31 Shucksmith, M. and Ronningen, K. (2011). *The Uplands after neoliberalism? The role of the small farm in rural sustainability*. *Journal of Rural Studies*, 27(3):275-287 ;de Haan, H.J. (1993). *Images of family farming in The Netherlands*. *Sociologia Ruralis*, 33 (2):147-166.
- 32 Shucksmith, M. and Ronningen, K. (2011). *The Uplands after neoliberalism? The role of the small farm in rural sustainability*. *Journal of Rural Studies*, 27(3):275-287.
- 33 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.
- 34 הלמ"ס (2020). *מפקד החקלאות הארצי 2017 - ממצאים ראשוניים*.
- 35 ממ"ג משרד החקלאות.
- 36 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע. קרקע, 65, 43-69.
- 37 תהליכים מקבילים, כגון כניסת אוכלוסיות לא-חקלאיות למושב ופיתוח יזמות עסקית לא-חקלאית במושב, פועלים גם הם לטשטוש השוויון בין אוכלוסיות ומשקי בית ביישוב.
- 38 עם זאת, חשוב לציין כי מספר החקלאים בישראל נמוך במיוחד, גם בהשוואה לכלכלות מפותחות. בישראל, פחות מאחוז אחד מסך המועסקים במשק עוסקים בחקלאות, כאשר הממוצע במדינות ה-OECD עומד על 4.5% מהמועסקים (נתוני ה-stats.oecd.org נכון ל-14 בינואר 2020, מובאים אצל: אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית).
- 39 מקור הנתונים: רופא, ת' (2012). מספר החקלאים, היחידות החקלאיות והתפלגותן לפי מחוזות משרד החקלאות. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר.

40 רופא, ת' (2012). מספר החקלאים, היחידות החקלאיות והתפלגותן לפי מחוזות משרד החקלאות. בית דגן: משרד החקלאות ופיתוח הכפר.

41 שיחה עם עמית יפרח, מזכ"ל תנועת המושבים, דצמבר 2020.

42 Internatioanl Co-operative Alliance

43 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.

44 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.

45 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.

46 אפלבוט, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך), *הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד*. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

Deininger, K, (2003). *Land policies for growth and poverty reduction*. A World Bank policy research report, a co-publication of the World Bank and Oxford University Press.

47 אפלבוט, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך), *הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד*. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165; אפלבוט, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.

48 אפלבוט, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך), *הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד*. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

49 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69; אפלבוט, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.

50 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.

51 באחיטוב אין שיווק משותף על ידי האגודה, אך לאחרונה מקדמת אגודת אחיטוב הקמת מרכז חקלאי לוגיסטי משותף לחקלאי המושב.

- 52 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.
- 53 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.
- 54 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69.
- 55 במושבים שבהם מתקיימת פעילות תיירותית ענפה (למשל ציפורי או בית לחם הגלילית), מסתמנת לאחרונה מגמה של התארגנות התיירנים לכדי פעילות משותפת. התארגנות התיירנים מסייעת בשיווק ובבניית "חבילת תיירות" מגוונת ועשירה בפעילויות משלימות של בעלי עסקים שונים, המסייעת לקדם את התיירות במושב (שיחה עם דלית גסול, פברואר 2021).
- 56 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 57 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69.
- 58 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69.
- 59 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). *The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view*. In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.
- 60 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 61 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). *הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע*. קרקע, 65, 43-69.
- 62 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 63 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.
- 64 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.

65 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש. רמת אפעל: יד טבנקין.

66 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך) הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

67 הזהות המשפטית בין היישוב למסגרת הקואופרטיבית מתקיימת עד היום מבחינה חוקית, וזאת למרות שבפועל, חלק משמעותי מהמתגוררים ברוב המושבים אינם חברים במסגרת זו. אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך) הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

68 חננאל, ר' ופישמון, א' (2017). המרחב הכפרי בישראל: מי משרת אותך? מערכת היחסים וסוגיית האחריות והסמכות לאספקת השירותים לתושבים בין המועצות האזוריות לוועדים המקומיים. מפעל הפיס ומרכז השלטון המקומי.

69 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

70 בן דרור, ג' וסופר, מ'. (2008). הגורמים להיחלשות המערכת השיתופית במושב ולשינוי בשימושי הקרקע. קרקע, 65, 43-69.

71 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך) הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

72 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש. רמת אפעל: יד טבנקין.

73 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2021). הקואופרציה במושב העובדים: אידיאולוגיה במבחן המציאות, בתוך: טופל, מ' (עורך) הקואופרציה בישראל: עבר, הווה ועתיד. מוסד ביאליק ויד טבנקין, 199-165.

74 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

75 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

76 אפלבוים, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

77 חננאל, ר' ופישמון, א'. (2017). המרחב הכפרי בישראל: מי משרת אותך? מערכת היחסים וסוגיית האחריות והסמכות לאספקת השירותים לתושבים בין המועצות האזוריות לוועדים המקומיים. מפעל הפיס ומרכז השלטון המקומי.

78 הלמ"ס, שנתונים שונים.

79 אם כי האגודות השיתופיות לא ויתרו לחלוטין על המעורבות בניהול היישוב, והן משפיעות עליו דרך השליטה על הקרקע וחלק ממוסדות הציבור היישוביים.

Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

80 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש. רמת אפעל: יד טבנקין.

81 אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

82 אפלבוואם, ל' וכהן (קדמון), מ' (2007). הכפר בישראל: מרחב בר-קיימא – דו"ח מסכם והמלצות. קרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר.

83 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

84 אפלבוואם, ל' וכהן (קדמון), מ'. (2007). הכפר בישראל: מרחב בר-קיימא – דו"ח מסכם והמלצות. קרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר.

85 החלטות רשות מקרקעי ישראל, ראו סעיף א.1; אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

86 אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

87 חשוב לציין, כי בקיבוצים התקיימו פעילויות כלכליות לא-חקלאיות (תעשייה, תיירות) כבר בשלבים מוקדמים יחסית. מורנגנטרן, ד' וסופר, מ'. (2004). שימושי קרקע לא-חקלאיים בהתיישבות. קרקע, 58, 91-99.

88 אפלבוואם, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. אופקים בגיאוגרפיה, 98, 88-112.

89 אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. אופקים בגיאוגרפיה, 59, 36-60.

- 90 כהן, א' וסופר, מ' (2007). תמורות במושבים בשולי מטרופולין: מקרה חקר המועצה האזורית חוף הכרמל. קרקע, 63, 94-123.
- 91 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.
- 92 אמדור, ל', ג'וסטו-חנני, ר', בן חיים, א' וטופורוב, ג' (2020). שכנות טובה בין חקלאים וקהילות סמוכות – צמצום מחלוקות בממשקי הדברה. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 170-149.
- 93 [Right-to-farm laws, Wikipedia](#).
- 94 Sofer, M. (2005). *The future of family farming in Israel: The second generation in the Moshav*. *The Geographical Journal*, 171(4): 357-368.
- 95 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 96 אפלבאום, ל' וכהן (קדמון), מ' (2007). *הכפר בישראל: מרחב בר-קיימא – דו"ח מסכם והמלצות*. קרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר.
- 97 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 98 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 99 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 100 אפלבאום, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.
- 101 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 102 משרד החקלאות ופיתוח הכפר. (2013). *דו"ח הוועדה לבחינת המשק המשפחתי*.
- 103 אורי צוק בר, סמנכ"ל בכיר למחקר כלכלה ואסטרטגיה משרד החקלאות ופיתוח הכפר, התכתבות, פברואר 2021.
- 104 שניידר, א' (עתיד להתפרסם). *במקום מושבו? קהילה, מרחב וארגון במושב העובדים המתחדש*. רמת אפעל: יד טבנקין.

105 בן דרור, ג', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ושוורץ, מ'. (2020). תמורות במערכת השיתופית במושב: הסיבות להיחלשותה בעיני חבריה. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 54-69.

106 על פי החלטות רשות מקרקעי ישראל, לבעלי הנחלות יש אפשרות לרשום על שמם את כל הנחלה או חלקה מסוימת, אך תהליך זה יכול להתבצע רק על ידי החלטה של האספה הכללית באגודה. ככל שרוצים לרשום חלקות נוספות, נדרשת הכנת מפה לצורכי רישום של חלקות אלו, דבר שאינו קיים במרבית האגודות. מעט מאוד אגודות יישמו החלטה זו.

107 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.

108 אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.

109 אפלבאום, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.

110 יש לומר, כי בנושא זה אין מדובר במדיניות סדורה, אלא ברכיבים שונים של מדיניות, המתבטאים ברכיבי רגולציה שונים (חקיקה, פסקי דין, החלטות מועצת רשות מקרקעי ישראל ועוד). כמו כן, התהליך התחיל מלמטה, כתגובה לשינויים באוכלוסיית המרחב הכפרי ולמשבר הכלכלי והחברתי שפקד את המגזר בשנות ה-80, ולא כתוצר של רפורמה מכוונת מלמעלה. אפלבאום, ל' (2002). *יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות החדדית בסביבה משתנה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

111 אפלבאום, ל' (2002). *יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות החדדית בסביבה משתנה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

112 על פי התיקון לצו המועצות המקומיות, אסור לוועד מקומי של יישוב כפרי לייסד או לרכוש מניות בתאגידים כלכליים. סמכות זו קיימת רק למועצה אזורית. רסיס, ס' ואפלבאום, ל' (2009). *השלטון המקומי הכפרי בישראל בראי המשפט*. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, המכון ללימודים עירוניים ואזוריים, האוניברסיטה העברית בירושלים.

113 אפלבאום, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60;

Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). *The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view*. In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.

- 114 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.
- 115 חננאל, ר' ופישמן, א' (2017). המרחב הכפרי בישראל: מי משרת אותך? מערכת היחסים וסוגיית האחריות והסמכות לאספקת השירותים לתושבים בין המועצות האזוריות לוועדים המקומיים. מפעל הפיס ומרכז השלטון המקומי; אפלבאום, ל'. (2016). *מבוא – תמורות ושינויים במרחב הכפרי*. בתוך: ניהול היישוב הכפרי. אסופת מאמרים.
- 116 חננאל, ר' ופישמן, א' (2017). המרחב הכפרי בישראל: מי משרת אותך? מערכת היחסים וסוגיית האחריות והסמכות לאספקת השירותים לתושבים בין המועצות האזוריות לוועדים המקומיים. מפעל הפיס ומרכז השלטון המקומי.
- 117 אפלבאום, ל'. (2002). *יחסי הגומלין בין המועצה האזורית והוועד המקומי: הסתגלות הדדית בסביבה משתנה*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- 118 חננאל, ר' ופישמן, א' (2017). המרחב הכפרי בישראל: מי משרת אותך? מערכת היחסים וסוגיית האחריות והסמכות לאספקת השירותים לתושבים בין המועצות האזוריות לוועדים המקומיים. מפעל הפיס ומרכז השלטון המקומי.
- 119 אפלבאום, ל' וכהן (קדמון), מ' (2007). הכפר בישראל: מרחב בר-קיימא – דו"ח מסכם והמלצות. קרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר.
- 120 בקיבוצים הייתה פעילות כלכלית לא-חקלאית (תעשייה) כמעט מראשית הדרך. במושבים החלה היזמות הלא-חקלאית בשנות ה-80 של המאה ה-20.
- 121 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 122 ההמלצות כללו נושאים נוספים שלא יושמו, למשל אפשרות להקים בכל מושב אזור תעשייה בן 50 דונם ולהקים פארק תעשייה אזורי בשטח של 200-300 דונם. דליה טל, *החטא הקדמון: תולדות ה-500 מ"ר*. גלובס, 14.9.2003.
- 123 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 124 משרד החקלאות ופיתוח הכפר (2015). *מסמך מדיניות: תכנון החקלאות והכפר בישראל*.
- 125 דליה טל, *החטא הקדמון: תולדות ה-500 מ"ר*. גלובס, 14.9.2003.

- 126 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 127 אפלבאום, ל', סופר, מ', עמית-כהן, ע' ורותם-מנדלי, א' (2020). יזמות במרחב הכפרי כמנוף לפיתוח מקומי ואזורי. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 88-112.
- 128 אמדור, ל', ג'וסטו-חנני, ר', בן חיים, א' וטופורוב, ג' (2020). שכנות טובה בין חקלאים וקהילות סמוכות – צמצום מחלוקות בממשקי הדברה. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 149-170.
- 129 משרד החקלאות ופיתוח הכפר (2013). *מדיניות, הנחיות וקריטריונים לתכנון מבנים חקלאיים*.
- 130 משרד הבריאות (2002). *דו"ח ועדת הלפרין עקרונות למתן היתרים להשקיה בקולחים*.
- 131 אמדור, ל', ג'וסטו-חנני, ר', בן חיים, א' וטופורוב, ג' (2020). שכנות טובה בין חקלאים וקהילות סמוכות – צמצום מחלוקות בממשקי הדברה. *אופקים בגיאוגרפיה*, 98, 149-170.
- 132 לדוגמה, המשרד להגנת הסביבה פרסם להערות הציבור ב-20.8.2020 טיוטת מפרט אחיד לנושא גידול בעלי חיים, המבקש לקבוע מרחקי הצבה גדולים יותר מבתי מגורים ביחס למרחקים שקבע משרד החקלאות.
- 133 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav. Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.
- 134 אפלבאום, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.
- 135 אפלבאום, ל' וכהן (קדמון), מ' (2007). *הכפר בישראל: מרחב בר-קיימא – דו"ח מסכם והמלצות*. קרן מפעל הפיס ע"ש פנחס ספיר.
- 136 Applebaum, L. and Sofer, M. (2012). *The moshav in Israel: Agricultural communities in a process of change - a current view*. In: Maos, J.O. and I. Charney (eds.), *Themes in Israeli geography* (Special Issue of Horizons in Geography, 79-80), 194-209.
- 137 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav. Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

138 אפלבוואם, ל' וסופר, מ' (2004). המושב בעידן של תמורות – מגמות לעתיד. *אופקים בגיאוגרפיה*, 59, 36-60.

139 Sofer, M. and Applebaum, L. (2006). *The rural space in Israel in search of renewed identity: The case of the moshav*. *Journal of Rural Studies*, 22(3):323-336.

140 הלמ"ס, מפקד החקלאים, 2018.

141 הלמ"ס, היישובים בישראל, 2020.

142 לפירוט הכלים ראו נייר המדיניות: אמדור, ל' (2020). *יחד, לטובת כולם – כיצד התארגנויות חקלאים פועלות לטובת הצרכנים?* מכון יסודות למדיניות ציבורית ולציונות מעשית.

143 בהקשר זה ניתן ללמוד מהפעילות הנערכת בהקשר של חיזוק קהילתי של יישובים כפריים. המועצות האזוריות מפעילות תוכניות קהילתיות, בסיוע תקציבי ממשרד החקלאות, החטיבה להתיישבות, ובמקרים מסוימים משרד הרווחה. התוכניות מאפשרות ליישובים לקבל יועץ מלווה לנושא הפיתוח הקהילתי, במימון כמעט מלא מצד המועצה האזורית. באופן דומה, ניתן לחשוב על תוכניות לחיזוק אגודות שיתופיות במושבים הנדרשים לכך.

144 מועצה אזורית הגולן, *תהליך הקליטה*.

145 ישנם מקורות שונים לביסוס טענה זו. בקורסים של שה"מ, "עתידים לחקלאות", כ-25% עד 35% מהמשתתפים הם חקלאים חדשים שאינם בני ממשכים (שיחה עם שמוליק גרוס, מרכז הכשרות בשה"מ, 3.5.2021); "ב"קול קורא" לליווי חקלאים צעירים, שפורסם על ידי השומר החדש, כ-20% מהפניות היו של צעירים שאינם בני המגזר (שיחה עם אורי ספיר, סמנכ"ל בשומר החדש, 10.12.2020); "ב"קולות קוראים" של מועצת החלב, שפורסמו בעשור האחרון למכסות חלב צאן לחקלאים חדשים, הביקוש עלה על מספר המכסות ביחס של 1:3 עד 1:10 (נתוני מועצת החלב לשנים 2012-2018). בסקר שנערך על ידי משרד החקלאות בנובמבר 2020 נמצא כי 86% מהחקלאים החדשים הם אנשים שאינם "בנים ממשכים" בעלי משקים (משרד החקלאות, סקר חקלאים חדשים, 22.11.2020); בסקר שנערך על ידי דה מרקר נמצא כי חקלאי הוא המקצוע המוערך על ידי צעירים בני 18-29, במקום השני לאחר רופא (דה מרקר, 4.2.2020).

146 מועצה אזורית הגולן, *תהליך הקליטה*.

147 ניתן לחשוב על כך כמעין "תמ"א 38". גם בניין דירות משותף הוא מעין אגודה שיתופית, שבה לכמה משפחות יש נכס משותף. המדינה מעוניינת להביא למצב שהאגודה תכלול חברים חדשים (דירות נוספות בבניין). לשם כך פיתחו כלי שמאפשר שכל אחד מהחברים הוותיקים (בעלי הדירות) ירוויח משהו מקליטת המשפחות החדשות לבניין (ממ"ד, מרפסת, מעלית). יכול להיות שאם ייווצר כלי לתמרוץ חברי האגודות הוותיקים לקליטת חקלאים חדשים, הוא יהיה לא פחות פופולרי מתמ"א 38.

148 הלמ"ס, מפקד החקלאים, 2018.

149 שיחה עם עמית יפרח, מזכ"ל תנועת המושבים, 11.5.2021.

150 ציון זה הוא ממוצע הציונים של החלופות שלהלן: חיזוק התארגנויות חקלאים שונות במושבים (ציון 19), חיזוק פעילותה של אגודת המושב בהיבטים חקלאיים וכלכליים (ציון 17), חיזוק התארגנויות אזוריות של מושבים (ציון 15).

יסודות - למדיניות ציבורית ולציונות מעשית (ע"ר) הוא מכון לעיצוב מדיניות, העוסק באתגריה של מדינת ישראל בתחומי הכלכלה והחברה. המכון נוסד בשנת 2019 על ידי התנועה הקיבוצית, תנועת המושבים, התאחדות הארגונים הכלכליים הקיבוציים וקרן ברל כצנלסון. פעילות יסודות נטועה בציונות המעשית – ההתיישבות החקלאית – ובערכים שהיא משרתת, והיא מבוססת על עקרונות היסוד של הציונות החברתית: סולידריות, מעורבות המדינה במשק מתוך אחריותה לרווחת כלל אזרחיה, חיזוק הפעילות הקואופרטיבית ושאיפה מתמדת להגברת השוויון החברתי והכלכלי.

עוד על מכון יסודות: www.yfpp.org.il

